Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

№ 65 (16225) ◇ 2000 чылдың июнь 14, четверг ◇ Ат салган шагы 00.30 Садар өртээ 3 рубль

Хүндүлүг номчукчу!

Бо чылдың **ийиги чартыында** "Шын" солуннуң чагыдылгазы чоруп турар.

Чартык чылда чагыдылга ниитизи-биле **95 рубль.**

Ону тодаргайлаарга мындыг: солуннуң чагыдылга өртээ **30 рубль.** Почта чедирилгези дээш **65 рубль.**

Бир айда — 15 рубль 80 коп.

Үш айда — 47 рубль 50 коп.

Организацияларга — 150 рубль.

Чагыдып алырынче далажыңар! Номчуңар, бисче бижиңер!

ЧАГЫДЫЛГАНЫ ХАРЫЛЗААНЫҢ БҮГҮ САЛБЫРЛАРЫНДА ХҮЛЭЭП АП ТУРАР.

Хүннүң чугула темазы

ДҮҮШПЕС ЧҮҮЛДЕРНИ ЭДЕР

Тыва Республиканың оралакчы президентизи, Россия Федерациязының Конституциязы биле ТР-ниң Конституциязының аразында карышкактарны деңнештирер айтырыглар талазы-биле ажылчын бөлүктүн удурдукчузу А.А. Мельниковтан бистиң корреспондентивис Россияның Конституциязы биле Тываның Конституциязының аразында дүүшпес чүүлдерни эдер дээш кандыг ажылдар чоруп турарын айтырган. Ооң харыызын мооң адаанда парладывыс.

— Бистиң республиканың Конституциязы чидиг кризисче кирген. Ол дээрге ийи конституцияның аразында дүүшпес карышкак чүүлдер-дир. Ону күүштүрери-биле ажылды чорудар бүрүн эргелиг орган — Улуг Хурал ажылдавайн турар.

Россия Федерациязының чаа Президентизи В.В. Путин чуртка шыңгыы хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну тургузар угланыышкынның талалакчызы болуп турар. Ынчангаш РФ-тиң Конституциязы-биле конституцияларның хоойлу актыларының дүүшкен турар кол негелдени ол салган. Ооң эрге-хоойлу баазазын тургускан, мурнунда ол турбаан. Бо айтырыгларны Конституция суду шиитпирлеп турган. Россияның 63 регионунуң, ооң иштинде Тыва Республиканың конституциялары, хоойлу актылары, уставтары РФ-тиң кол хоойлузу-биле дүүшпес карышкактарлыг болуп турар.

Бистиң республиканың Конституциязын 1993 чылдың октябрьда чуртка политиктиг байдал анаа эвес дүшкүүрлүг турда хүлээп алган. Мооң үржүүбиле РФ-тиң Үндезин Хоойлузу-биле дүүшпес чүүлдер эвээш эвес. Бистиң Конституциявыста айыткан орган — Улуг Хуралдың бирги чыыжы ийи үндезин хоойлунуң аразында карышкактарны колдуунда эдип, улуг ажылды кылган. Тыва Республиканың прокуратуразының санап турары-биле алырга, бистиң Үндезин Хоойлувустуң Россияның Конституциязындан амдаа 25 карышкак чүүлү бар, оларны эдер ужурлуг.

Россия Федерациязының Чиңгине прокурору В. Устинов бо чылдың май айның төнчүзүнде селектор хуралы эрттиргеш, аңаа чер-черлерде прокуратура органнарынга июнь 25-ке чедир субъектилерниң конституцияларының Россияның Үндезин Хоойлузу-биле карышкактарын эдер даалганы берген.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларының дугайында хоойлуну ажылдап кылбаан, хүлээп албаан. Президент Ш.Д. Ооржак Улуг Хуралдың конституцияларның аразында дүүшпес чүүлдерни эдеринге эргежок чугула болу бергенин баш бурунгаар ханы медереп билгеш, Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларының дугайында Дүрүмнү ажылдап кылгаш, бодунуң Чарлыы-биле соңгулдаларны эрттирген. Президент алды чыл дургузунда ийи конституцияның аразында карышкактарны дүүштүрер дээш демисежип, хоойлу ажылдап кылырын негеп келген. Ындыг турбуже ТР-ниң Дээди Хуралы Улуг Хурал дугайында хоойлу ажылдап кылырынче далашпайн турар, Улуг Хуралдың ажылдаарынче сагыш салбаан. Мооң чылдагааны-биле Ш.Д. Ооржактың эгелээшкини-биле Улуг Хурал кежигүннериниң соңгулдаларын 2000 чылдың март 26-да эрттирген. Соңгулдаларның эрткенинге хамаарыштыр чаңгыс-даа хомудал кирбээн, ооң түңнелдерин кым-даа солуур эргези чок. Улуг Хуралдың 186 кежигүнүн соңгуткан. Оларның бүрүн эргелери бар. Боттарының ажыл-чорудулгазын эгелээринге белен. Ындыг турбуже оппозицияның ийи-чаңгыс кижилери Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдалары хоойлу езугаар эртпээн дээш ТР-ниң Дээди судунче хомудал киирерге, оларны деткээш, соңгулдаларны күш чок болдурар шиитпирни хүлээп алган. Ынчалза-даа ооң төнчү түңнели үнмээн. Улуг Хуралдың кежигүннериниң соңгулдаларының түңнелдерин кым-даа күш чок болдурбаан болуп турар.

Бо чылдагаанның үржүүбиле Улуг Хурал ажыл-чорудулгазын эгелеп шыдаваан, конституцияларның аразында дүүшпес чүүлдерни эдер чугула ажылын чорутпайн туруп берген. Ам байдал дыка нарыыдап, бергедеп келген. Чүге дээрге июнь 25-ке чедир ийи үндезин хоойлунуң аразында карышкактарны деңнеп шыдавайн баарывыска, бистиң Конституциявыстың ол дүүшпес чүүлдерин суд шиитпири-биле күш чок болдурар эргелиг, харындаа ТР-ниң Үндезин Хоойлузун күш чок болдурарынга, республика статузун чидиреринге чедирип болур. 25 чүүлү күш чок конституция турбас ужурлуг болгай. Ол чүүлдерге дыка хөй дүрүм-хоойлулар үндезилеттинип тургустунган. Ынчангаш бо берге, нарын айтырыг дээрим ол. Мооң түңнелинде республиканың политиктиг, социал-экономиктиг амыдыралынга багай салдарны чедирип болур.

Бо бүгү берге байдалды барымдаалааш, ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак ТР-ниң Дээди Хуралының ээлчег чок сессиязын эрттиргеш, аңаа тургустунуп келген айтырыгны ханы сайгарып көөрүн саналдаан. Ол ышкаш Дээди Хуралдан чөпшээрел алыры-биле Тыванын Конституциязынга 6 эдилгени киирген. Ону шиитпирлээрде, Улуг Хуралдың ажылын эгелээрин айыткан. Ийи конституцияның аразында дүүшпес чүүлдерни эдер белен эвес ажылды удуртур ажылчы бөлүктү тургузар саналды база Президент Дээди Хуралга киирип турар.

ТР-ниң Юстиция яамызының сайыды С.С. Күжүгет А.А. Мельниковтуң чугаазынга дараазында чүүлдү нөмээн. Ооң айытканы болза:

— Шынап-ла, байдал кандыг болурун юристер сайгарып көрдүвүс. Суд шиитпири-биле бистиң Конституциявыстың чамдык чүүлдерин ажылдавас кылып каарга, байдал дыка нарыыдай бээр, чаңгыс аай конституция ажыл-чорудулгазынга бергелер тыптып келир. Мынчап кээрге, ажылдавас кылып каан чүүлдерге үндезилеттинген хоойлу актылары күш чок болу бээр, оларны катап кылыр-дыр. Чижээлээрге, "Чер иштиниң байлактарының дугайында", "Чер дугайында", "ТР-ниң Дээди Хуралының Регламентизиниң дугайында", "Политиктиг партиялар дугайында" хоойлуларны эде көөрү негеттинип келир. Бо байдал бистерни, юристерни, дүвүредип турар.

Тыванын Конституциязының бирги чүүлүнге референдумну эрттирер, чоннуң үнүн дыңнаар, олар шиитпирлээр. Конституцияга өскерилгелерни суд эвес, дүвү-далашбиле эвес, хоойлу езугаар ону шиитпирлээр орган — Улуг Хурал кылыр ужурлуг. Улуг Хуралдың кежигүннери соңгуткан. Оларның ажылдаар бүрүн эргелери бар, ону кым-даа солуваан, күш чок болдурбаан. Ынчангаш Улуг Хурал хоойлу езугаар ажылдаар ужурлуг. Тыванын Президентизи, Чазаа, Дээди Хуралы демнежип алгаш, конституцияларның аразында карышкактарны эдип, дүүштүрер дээш шудургу ажылдаары амгы үеде чугула сорулга болуп турар деп, Сергей Степанович айыткан.

Ш.Д. Ооржак эрткен пятницада база бир эгелекчи саналды Дээди Хуралга киирген. ТР-ниң Конституциязының бирги чүүлүнге референдум эрттирер дугайында бижикке ат салгаш, ынаар чоруткан. Ол болза референдум эрттирер дугайында хоойлу төлевилели болур. Үндезин Хоойлунуң бирги чүүлүнге эдилгени чүгле референдумнуң түңнелдери-биле киирер, тодаргайлаарга, ону чон шиитпирлээр ужурлуг.

Ооң аңгыда ТР-ниң Дээди Хуралының 12 депутады берге байдалды билгеш, Тыванын Конституциязынга эдилгелерни киирери чугула деп санаваш, Улуг Хуралдың ажылын эгелээринче кичээнгейни салган кыйгырыгны ТР-ниң Дээди Хуралының удуртулгазынче, соңгукчуларже чоруткан. Ооң сөзүглелин солуннарда парлаан.

Конституцияларның аразында карышкактарны деңнештирер айтырыгны чүгле Улуг Хурал чедиишкинниг шиитпирлеп болур, ындыг болганда ооң ажылын эгелээри чугула болуп турар-дыр деп, Алексей Александрович түңнелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК
дыңнап бижээн.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

ХҮНДҮЛҮГ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ!

Россия Федерациязының күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган хүнү-биле Силерге байыр чедирдим!

Чогум-на ол хүн Россияның чаа күрүне тургузуун күштүг болгаш чечектелип турар Россияны бодарадырын санап эгелээриниң эге хүнү, демократияже болгаш ниитилелдиң ажык чоруунче баштайгы базым хүнү болган.

Бөгүн бис бүгүдениң кижи бүрүзүнден, бистиң күш-ажылывыстан, күжениишкиннеривистен болгаш хамааты харысалгавыстан чурттуң амгы болгаш келир үези, ооң хамаатыларының чаагай кежик-чолу хамааржыр.

Силерге кадыкшылды болгаш чедишкиннерни күзедим!

Россияның Президентизи В. ПУТИН.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Байырлал-биле — Россия Федерациязының күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алган хүнү-биле сеткилим ханызындан байыр чедириишкиннеримни хүлээп ап көрүңер.

Бөгүн бистер Россияның төлептиг амыдыралын хандырар дээш, Россия Федерациязы делегейниң улуг күрүнелериниң одуруунга чайгылыш чогубиле чоруур амгы үениң эрге-хоойлулуг күрүнези болу берзин дээш Россияның күрүне тургузуун быжыглаарынга база хөгжүдеринге күженнишкиннеривисти каттыштырар ужурлуг бис.

Россияның чаагай чоруу дээш Силериң күш-ажылыңарга улуг чедишкиннерни, туруштуг болгаш шыдамыккай чорукту бүгү сеткилим ханызындан күзедим. Силерге болгаш Силериң чоок кижилериңерге быжыг кадыкшылды, улуг аас-кежиин, тайбыңны, чаагай кежик-чолду күзедим!

Хүндүлел-биле,
Россия Федерациязының Президент Администрациязының удуртукчузу А. ВОЛОШИН.

ТӨЛӘӘЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫ АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН

Июнь 8-те Төлээлекчилериң Кызыл хоорай хуралының депутаттарының бирги сессиязы бодунуң ажылын эгелээн. Тургузукчу хуралга Кызыл хоорайның соңгулда комиссиязының даргазы А.Н. Черноусов сөс алгаш, чоннуң эрге-чагыргазының төлээлекчи органы болур Төлээлекчилериң Кызыл хоорай хуралын тургузуп, ооң депутаттарын соңгуур дээш 1998 чылдың апрель 5-тен эгелээш, хөй удаа, барык 12 катап соңгулдалар эрткенин, хоойлу езугаар ону тургузуп болур 22 депутаттың чоокта чаа эрткен соңгулдалга бадылаттынганын чыылганнарга дыңнаткан. Ынчангаш Кызылдың Төлээлекчилериң Кызыл хоорай хуралын тургузар үндезин бар деп санаан.

Ооң соон дарый ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Шолбан Кара-оол, ТР-ниң Президентизиниң Администрация эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Б. Д. Сат сөс алгаш, Төлээлекчилер хуралының тургустунуп турары-биле депутаттарга байыр чедиргеш, оларның чаа ажыл-хөрээнге улуг-улуг чедиишкиннерни күзээн.

Төлээлекчилер хуралының даргазынга чажыт бадылаашкын-биле Юрий Юрьевич Ананин соңгуттурган.

Тургузукчу хурал уламчылавышаан.

Борис ОНДАР.

Президентиниң ажыл-албаны

ТОМСКИДЕН ААЛЧЫЛАР

Дүүн Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Ооржак Томск хоорайдан келген өртемденнер — Россияның Медицина өртемнериниң академиязының Сибирьде салбырының Томскиде өртем төвүнүң Медицина генетиказының өртем-шинчилел институдунуң директору, профессор Валерий Павлович Пузырев биле Курортология болгаш физиотерапия өртем-шинчилел институдунуң директору, профессор Сергей Федорович Левицкий олар-биле ужурашкан.

РМЭА-ның Сибирь салбырының Томскиде эртем төвүнүң Медицина генетиказының эртем-шинчилел институду-биле ТР-ниң Кадык камгалал яамызының чанында медицина-биология айтырыгларының талазы-биле хөй профилдиг эртем лабораториязы сырый харылзааны каш чыл бурунгаар тудуп эгелээн. Томскиде медицина генетиказының эртем-шинчилел институду 80 харлаан улуг байлак дуржулгалыг, бүгү делегейге ат-сураа билдингир эртемденнер ажылдап турар коллектив бооп турар. Ынчангаш ооң профессорлары Тываны, ооң чонунуң медицина-социал айтырыгларын сонуургап, чурттакчы чонунуң генетика-уксаа салгаарын хандырар чүүлдер фондузун өөренип, өг-бүле, не-чаш камгалалын быжыглаар, медицина-биологтуг диагностиканы сайзырадырынга деткимче, дузаны көргүзер сорулгалыг келген. Сибирь девискээринге хамаарыштыр алыр болза, бо бүгү айтырыглар шагда-ла шинчилеттинип эгелээн болгаш чоннуң кадыкшылынга чурттап турар чериниң аайы-биле агаар-бойдустуң болгаш аржаан сугларның салдарлыын өөренип көргеш, ону амыдыралга ажыглап турар апарган. Ынчангаш боттарының арга-дуржулгазын дамчытпышаан, Тываның эм шынарлыг аржаан сугларын ажыглаарынга, оларның состав-тургузуунуң паспортизациязын чорударынга болгаш курортологияны сайзырадырынга, ооң чоорту күрүне бюджединге орулга киирип эгелээринге чедир бүгү-ле ажылдарга демнежип киржиринге Томскиниң эртемденнери белен, кады ажылдажылга оларны сонуургадып турар дээрзин келген аалчылар чугаалаан. Ынчангаш июнь 15-те Кызылга эртем конференциязынга киржир дээш келгенин олар айыткан.

ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак эртемденнерге буянныг үүле-херектиг келгенинге өөрүп четтиргенин илеретпишаан, бо улуг херекти чогударда тыва чоннуң этниктиг онзагай байдалдарын өөренип көөрү чугула дээрзин эртемденнериң айтып турарын чүүлдүгзүнүп, кыска үениң дургузунда көшкүн амыдыралдыг чораан араттар амгы шагның европейжи амыдыралынче шилчий бээрге, угаан-медерелге кайы хире чүүк болганы оларның кадыкшыл байдалынга база-ла ындыг улуг өскерлиишкиннерни болдурганы чугаажок. Ол бүгүнү шинчилээри келир үеде салгалдарывыстың амыдырап-чурттаарынга кайгамчык улуг ужур-дузалыг деп чугаалаан.

Хүндүлүг аалчылар, атсураглыг профессорлар бистиң Тываның бойдус-байлаа болган аржаан сугларны, өске-даа эм шынарлыг чүүлдерин чүгле ажыдып, шинчилээринге эвес, оларны ажыглап, сайзырадырынга аныяк кадрларывысты өөредип, боттарының арга-дуржулгазын, билиин харам чокка бээр боор деп идегел-биле ужуражылганы Шериг-оол Дизижикович дооскаш, эмчилериң эртем конференциязынга киржиринниң аргазын тыварын аазаан.

Светлана БАЛЧЫР.

Реплика

БАЗА КАТАП ЧЕМЕЛЭЭШКИН

Россия Федерациязының Президент Администрациязының удуртукчу А.С. Волошинге Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржактың албан езузунуң чагаазының баштайгы хоолгазын "Центр Азии" солун чоокта чаа база катап парлаан. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болурул? Хамыктың мурнунда кончуг чугула эрге-хоойлу айтырыының талазы-биле республиканың Президентизиниң саналын бистиң-биле кады номчукчуларга таныштырып турарыңар дээш четтиргенин илередиринден өске, чүнү чугаалаар боор, эргим коллегалар. Харын-даа бисте чаа улус немешкен-не-дир! "Центр Азии" оппозициялыг хуу үндүрүлге болганындан бодунга шала дыпкыш апаарга, ала-чайгаар-ла "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга деңнежиксээр ооң кордалдыын билип турар бис. Ам силерден дараазында базымны — Тыва Республиканың Чазаа-биле Тургузукчу керээни чарарын манаар апаар-дыр бис.

Номчукчуларга документиниң чүгле боду эвес, а ооң арта чазыглыг төлевилели чеде бергени хомуданчыг-дыр. Бо чорук силериң мергежилиңериниң деңнелин кандыг-бир чергези-биле чигзиниишкинге таварыштырып турар-дыр.

Ынчалзажок ниитизи-биле алырга, чагааның утказын шын дамчыткандыр. Тыва Республиканың Конституциязын Россия Федерациязының Конституциязынга кыска хуусаада дүүштүрүп киирериниң эргежок чугулазы-биле холбаштыр байдал болгаш ол ажылды чорудар ужурлуг Улуг Хуралга хары угда тургустуна бээр шаптараазыннар дээш Президент Ш.Д. Ооржактың дүвүреп келгени кымгадаа чажыт эвес-ле болгай. Ол айтырыг талазы-биле бодунуң бодалын үүгле А.С. Волошинге чагаазынга эвес, харын-даа Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин-биле ужуражып тургаш база Төп соңгулда комиссиязының, Россия Федерациязының прокуратуразының болгаш Дээди судунуң удуртукчуларынга чагааларынга ол илереткен.

Республиканың Президентизи чоокта чаа Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизинге) ээлчег чок сессияны чыылдырарының болгаш Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) ажылдап эгелээриниң эргежок чугулазының дугайында шиитпирни аңаа хүлээп алырының аргазы-биле байдалды чогумчударын саналдаан.

Ындыг болзажок ажылдап эгелээниниң ийи чылының дургузунда Улуг Хурал дугайында таарымчалыг хоойлуларны хүлээп алырын организастап шыдаваан республиканың парламентизиниң удуртулгазы соңгуттурган Улуг Хуралга хамаарыштыр эптеш чок турушту чорударын уламчылавышаан. Ындыг чоруктуң хараазы-биле Россия Федерациязының Прокуратуразының удурланыышкыны-биле Тыва Республиканың Конституциязындан суд езугаар эвээш дизеле, 25 пунктуну ап кааптар, ындыг болганда Үндезин Хоойлу болбас апаардыр.

Ынчангаш Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржактың бүгү-ле бар аргаларны ажыглап, ынчаар идепкейлиг хөделип турарының ужуру-даа ол.

Байы-Тайгадан медээлер

Чурттакчы чонну хлеббиле үзүктел чок хандырып турар ийи пекарня Кара-Хөл суурда бар. Бирээзи садыг-эштежилге каттыжыышкыныы, өскези хуу сайгарлыкчы Лида Хертектии. Кайызынындаа быжырган хлевининг шынары эки, амданы чаагай. Өртээ база улуг эвес, 5 рубль 50 көпеек. Ынчангаш чон күзелдин-биле садып ап турар. Хлеб быжырыкчылары Р.Хертек, З.Иргит, В.Салчак ышкаш бодунуң херээниң мастерлери ында бар.

* * *

"УАЗ" маркалыг бичии автобустуң ээзи Григорий Иргит кожуунуң чурттакчыларын ыңай-бээр хоорайлар, суурлар аразынга аргыштырарынга ачы-дузазын чедирер күзелин илереткен. Тээли — Ак-Довурак — Кара-Хөл, Кара-Хөл — Ак-Довурак— Кызыл аразынга рейстерни кылып, кывар-чаар материалдар ховартаанындан аргыжарынга бергедээн чонга дузалап, ажыктыг херекти бүдүрүп турар. Автобустуң өртээ чонга таарымчалыг.

* * *

Кызылдан лама-башкы Тензин Чинба Бай-Тайга кожуунга келгеш, Тээли суурнуң Культура бажыңынга сарыг шажын өөрединиң дугайында лекцияны чыылганнарга номчаан. Хелиң лама-башкы чыылган чонга "Аас-кежиктиң алдын булаа" деп номну белекке берген.

Ортун-оол САЛЧАК.

ОТ — ӨҢНҮҮВҮС-ДАА...

Чоокта чаа Кызыл кожуунуң Баян-Кол болгаш Терлиг-Хая сумуларынга ТР-ниң Хуралының кежигүннери Сергей Борзук, Додоо Ховалыг олар соңгукчуларынга чедип, "От — дайзынывыс, өңнүүвүс" деп темага өрт айыылының дугайында солун лекцияны номчуп бергеннер. Лекцияны Баян-Колдуң Кара-Булуң, Ооваш, Ортаа-Хем, Кызыл-Чыраа, Хүлбүс-Даш, Терлиг-Хая, Оттуг-Дашта малчыннар, араттар болгаш хөй-ниити коллективтери сонуургап дыңнааннар.

Өрттүң чедирип турар когаралдарын, айыыл-халавын база кижилериниң оваарымча, серемчилелиниң кошкаандан болуп турарын республика, кожуун, суму деңнелинден чижектерни киирип тургаш, чугаалааннар. Өрттен арга-арыг, тарылга шөлдери, кыштаглар, чурттарга бажыңнары, мал-маган болгаш кижилер өлүп, күрүнеге, кижилерге эгиттинмес когаралды чедирип турар. Өрттү болдурбазының чаңгыс аргазы — от-биле оваарымчалыг болуру. Ылаңгыя электри приборларының ажыглалынче кичээнгейни күштелдиреринн сагындырган.

Түңнелинде Базыр Түлүш кудумчузунуң чурттакчызы 70 харлыг өгбе Октябрина Түвен-Бадының башталгазы-биле солун концертти көргүскен.

Багыт-оол БАЙ-КАРА.
Кызыл хоорай.

ТР-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНДЕН БОЛГАШ ЧАЗААНДАН

ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа Россия Федерациязының Соңгу чүк талазы-биле күркомитединиң Тыва Республикада удуртукчузу **Владимир Хертөкович СҮГЕ-МААДЫРНЫҢ** озал-ондакка таварышкаш мөчээнибиле холбаштыр төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

* * *

ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа тыва билдингир эртемден, хөй-ниити ажылдакчы, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы **Ондар Киш-Чалаевич ДАРЫМАНЫҢ** мөчээни-биле холбаштыр төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2000 чылдың июнь 5-те № 02-3/197 доктаалы-биле БАДЫЛААН

Кызыл хоорайның чаңгыс мандаттыг ийи соңгулда округунга Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээр база эрттирер талазы-биле кол хемчеглерниң

КАЛЕНДАРЬЛЫГ ПЛАНЫ

Катап соңгулдалар 2000 чылдың ноябрь 19-та болур

1. Соңгулда участоктарын тургузары (соңгулдалар хүнүнге чедир 45 хонуктан орай эвесте) 2000 чылдың октябрь 4-тен орайтатпас.

2. Тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг органныг участок соңгулда комиссияларын 7-12 кижиден тургузары (соңгулдалар хүнүнге чедир 44 хонуктан орай эвесте) 2000 чылдың октябрь 5-тен орайтатпас.

3. Участок соңгулда комиссияларының кызыгаарларын, адрестерин болгаш телефон дугаарларын айытпышаан, соңгулда участоктарының даңзыларын тус чер парлалгазынга үндүрери (соңгулдалар хүнүнге чедир 40 хонуктан орай эвесте) 2000 чылдың октябрь 9-тан орайтатпас.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутадынга кандидаттарны соңгукчуларның дорт (бот-депшилге) депшидери. Дээди Хуралдың депутадынга кандидаттарны деткиири-биле соңгукчуларның хол үжүүн чыры. ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының доктаалын албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээр.

5. Чаңгыс мандаттыг соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидаттарны соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының съездилеринге (конференцияларынга) депшидери. Соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының депшиткени кандидаттарның даңзызын Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынче киирери. ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының доктаалын албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээр.

6. Соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының депшиткени Тыва Республиканың Дээди Хуралының кандидаттарының киирген даңзыларын ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязынга (ТСК) көөрү;

даңзыларның шынзыдып каан хоолгаларын төлээлеттирген кижилерниң бээри азы ындыг янзылыг хоолгаларны бээринден ойталаан дугайында үндезинниг шинтпирлерни үндүрери. Кандидаттарның даңзыларын ТР-ниң ТСК-ның массалыг информация чепсектеринге парладыры. ТР-ниң ТСК-же киирген хүнүнден үш хонук дургузунда парладыр.

7. Соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының депшиткени депутатка кандидаттарны деткиири-биле соңгукчуларның хол үжүүн чыры, ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидаттарның даңзыларының шынзыдып каан хоолгаларын бээр хүнүнден эгелээр.

8. ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга ук соңгулда округунга соңгуттурарынга чөпшээрежип турарының дугайында кандидаттарның хол үжүү салдырган хуудустарны болгаш билдириишкиннерин Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынче киирери (соңгулдалар хүнүнге чедир 30 хонуктан эрттирбес) 2000 чылдың октябрь 19-тан орайтатпас.

9. ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидаттарны Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бүрүткээри (соңгуттурарынга чөпшээрежип турарының дугайында кандидаттарның хол үжүү салдырган болгаш билдириишкиннерин киргениниң соонда беш хонук дургузунда). 2000 чылдың октябрь 2-ден орайтатпас. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээнниң дугайында азы бүрүткээринден ойталаан дугайында үндезинниг шинтпирни хүлээп алыр.

10. Дээди Хуралдың депутадынга бүрүткеттирген кандидаттар дугайында сан-медээлерни массалыг информация чепсектеринге бээри (бүрүткээн соонда 48 шак дургузунда). Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы соңгулдалар хүнүнге чедир 15 хонуктан орайтатпайн, участок соңгулда комиссиязының бажыңының иштинде стендилерге кандидаттар дугайында сан-медээлерни айытпышаан, бүрүткеткен кандидаттар дугайында информацияны делгээр.

11. Соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорудары, 2000 чылдың ноябрь 18-те 00.00 шакка чедир депутатка кандидаттарның бүрүткээн хүнүнден эгелээр. Соңгулда мурнунуң суртаал ажылы 2000 чылдың ноябрь 18-те 00.00 шакка чедир доостур.

12. "Шын" болгаш "Тувинская правда" солунларга халас парлалга шөлүн депутатка кандидаттарга база Күрүнеиниң телерадиодамчыдылга компаниязының каналдарынга халас эфир үезин депутатка кандидаттарга, соңгулда каттыжыышкыннарынга болгаш блоктарга бээриниң графиктерин Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының бадылаары. 2000 чылдың октябрь 23-тен орайтатпас.

13. Соңгукчуларның даңзыларын тургузары. Бүгү хөй-нинти таныжар кылдыр көргүзери (соңгулдалар хүнүнге чедир 30 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың октябрь 19-тан орайтатпас.

14. ТР-ниң ТСК-ның соңгулда бюллетениниң сөзүглелин бадылаары (соңгулдалар хүнүнге чедир 28 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың октябрь 22-ден орайтатпас.

15. Бадылаашкынга соңгулда бюллетеньнерин белеткээри (соңгулдалар хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың октябрь 29-тан орайтатпас.

16. Хуусаа бетинде бадылаашкын дугайында ТР-ниң ТСК-ның доктаал хүлээп алыры (соңгулдалар хүнүнге чедир 15 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың ноябрь 3-тен орайтатпас.

17. Девискээр соңгулда комиссиязының бажыңынга хуусаа бетинде бадылаашкынны чорудары (соңгулдалар хүнүнге чедир 15 хонук дургузунда), 2000 чылдың ноябрь 3-тен 14-ке чедир.

18. Участок соңгулда комиссияларының бажыңнарынга хуусаа бетинде бадылаашкынны чорудары (соңгулдаларга чедир үш хонуктан эрте эвесте), 2000 чылдың ноябрь 16-дан эрте эвесте чорудар.

19. Участок соңгулда комиссияларының эргезинге тус чер чагырга черлериниң бадылаашкын чорудар бажың-балгатты халас бээри. Бадылаашкынга бажың-балгатты дериири. 2000 чылдың ноябрь 12-ден орайтатпас.

20. Хөй-нинитиниң саналын айтырарының түңнелдерин парлаарын хорууру (бадылаашкын хүнүн киир санавышаан, соңгулдалар хүнүнге чедир үш хонук дургузунда), 2000 чылдың ноябрь 17-ден эгелээр.

21. ТР-ниң ТСК-дан соңгулда бюллетеньнерин девискээр соңгулда комиссиязының алыры (соңгулдалар хүнүнге чедир 16 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың ноябрь 2-ден орайтатпас.

22. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязындан участок соңгулда комиссияларының соңгулда бюллетеньнерин алыры (соңгулдалар хүнүнге чедир 4 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың ноябрь 15-тен орайтатпас.

23. Соңгулда участогунга бадылаашкыннарны санаары болгаш бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссиязының протоколун тургузары, бадылаашкынның үези төңгүжеге чедир (чапсар чокка).

24. Участок соңгулда комиссияларының протоколдарынга үндезилээш, бадылаашкынның түңнелдерин Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының үндүрери. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдарны болгаш түңнелде таблицаны Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының тургузары (соңгулдалар хүнүнден 3 хонуктан орай эвесте). Бадылаашкыннарның протоколдарының бирги экземплярын болгаш түңнел таблицаларны ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязынче доп-дораан чорудар. 2000 чылдың ноябрь 23-тен эрттирип болбас.

25. Кызыл хоорайның чаңгыс мандаттыг ийи округ талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутадының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында ниити сан-медээлерни массалыг информация чепсектеринче чорудары, девискээр соңгулда комиссиязы соңгулдаларның түңнелдерин үндүргениниң соонда, бир хонук дургузунда.

26. Тыва Республиканың Дээди Хуралының соңгуттурган депутадын бүрүткээри болгаш соңгуттурган дугайында шынзылганы бээри, девискээр соңгулда комиссиязының соңгулда округтарының талазы-биле бадылаашкынның түңнелдерин парлаан соонда, ону чорудар.

2000 чылдың ноябрь 19-та Кызыл хоорайга чаңгыс мандаттыг ийи соңгулда округунга Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле кол хемчеглерниң календарьлыг планының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 чылдың июнь 5 № 02-3/197

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза**:

1. 2000 чылдың ноябрь 19-та Кызыл хоорайның чаңгыс мандаттыг ийи соңгулда округунга Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле кол хемчеглерниң календарьлыг планын бадылаар (кожуп каан).

2. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары Л. Ы. Кара-Салга дагзыр.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. ОНДАР.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары Л. КАРА-САЛ.

Көдээ амыдырал болгаш кадрлар

ЭГЕЛЭЭШ, ТӨНЧҮЗҮНГЕ ЧЕДИРЕР

Бүдүрүлге-экономиктиг харылзааларның турум эвези, күрүне деткимчезиниң, чээли алырының долаалыы, эквивалентини херекке албайн солчуру (орнаашкынның орну куруг) дээш, өске-даа таарымча чок болуушкуннар көдээ бараан бүдүрүкчүлерин бодандыра, кичээндире берген. Анаа, халас кежик төнген.

Тываның агроүлетпүр комплекизи эң нарын талаларлыг. Аргыжылга, харылзаа оруктары кадыр-берт, агаар-бойдус кадыг-дошкун; көдээ продукция бүдүрери, шыгжап-кадагалаары чиик эвес. Бөдик профессионал эртем-билиг, эргелеп-башкарылганың чаа культуразы, психологтуг быжыг туруш-биле чугула ук айтырыгларны шинтпирлеп болур. Өнчү-хөреңгиге хамаарыштыр аңгы-аңгы дөңнелдиг ажыл-ишчилер олча-ажык дилеп тыварын каш чыл улаштыр үргүлчүлеп турар.

Езулуг ээ болурунуң оруу узун болгаш удаажыралдарлыг. Мурнуку уг-шиг, эрги чаңчыл чаа солун дуржулганы шыңгээдип алырынга, рынокка тааржыр мөзү-бүдүшту хевирлеп тургузарынга ам-даа шаптыктавышаан. Малды өстүрүп, тарааны тарып, ажаап-даа алырга, ооң продукциязын болбаазырадыры, садып-сайгарары шуудавастаан. Бичин-даа шимченир дээргe, өртектер, хөлезилер шарыг баа дег ийи хол-бутту хүлүй тудуп турар. Бай чурттаксаар күзел-биле боттуг ажыл-хөректер чоокшулавастаан. Тынгарлыры бөзин оюн эвес. Агроүлетпүр комплекизиниң кадрлар-биле хандырылгазын экижидер талазы-биле программаның төлевилелин яамы бөлеткеп алган. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының кадр политиказының килдизиниң начальниги Чочаймаа БАТАЛОВА "Шынга" мындыг тайылбыр берди.

—Тываның көдээ амыдралы өске девискээрлерде дег таарымчалыг эвес. Күрүне өнчү-хөреңгизиниң белеткел чок үлелге-хуваалдазы эки түңнелди бербээн. Көдээниң мурнуку бедик дөңнелдиг удуртукчулары барык ээн куруг дөңнелден таныш-көрүш, тала-дугайы аайы-биле төлевири эки, магадылалдыг адырлаже шилчий берген. Дүүнгү механизатор, малчын удуртулгада келген. Олар совхоз, колхоз, улуг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң чарылган кезектерин — ортумак, биче бараан бүдүрер коллективтерни удуртуп баштап турар.

Чамдык арат ажылагыйлары база-ла үлелгехуваалда соон дарый тургустунган. Аал, төрел бөлүк дөңнелдиг ажылагыйлар харын шору байдалда. Хамааты кодекизи езугаар көрдүнген өнчүхөреңги ындыг-ла эки эвес дөңнелде, олар колдуунда буурап-ла турар. Чүге дээргe сагыш ышкаш эвес, көдээ продукцияның "дириг акшага" чедир шимчээшкини дессдараалашкактарны эгезинден төнчүзүнге чедир уламчылап келир. Чижээ, чаңгызынга доктаарга, оон улаштыр ажылды чорутпаска, продукция октаан даш дег чыдыптар. Ооң сөөлүнде ол үрелир, чидер, шынарын ышкынар. Түңнелинде өнчү-хөреңгиниң ээзи куруг, акша-хөреңгиге ядараар. Ол янзылыг чорукту болдурбазы-биле 2000-2005 чылдарда агроүлетпүр комплекизиниң кадрлар-биле хандырылгазының программазының төлевилелин белеткеп алдывыс — деп, Чочаймаа Ондар-оол-овна чугаалады.

Республикада агроүлетпүр комплекизиниң кадр политиказының бөгүнгү уг-шиглери билдине берген. Ол дээрге чаа байдалдарда ажыл-хөректерни чогудуп шыдаар удуртукчуларны хевирлеп белеткээри. Бедик профессионал дөңнел, эргелеп-башкарылганың культуразы, психологтуг быжыг туруш-биле оларны чепсеглээри; бүдүрүлгениң чиик бот-үнелиин, продукцияның болбаазырадылгазын болгаш сайгарылгазын өнчү-хөреңгиниң кайы-даа хевириниң бүдүрүлгелеринге хандырып шыдаар күш-ажыл магадылалын тургузары.

Яамы кожууннар чагыргалары-биле ук ажылды чорудар. Кадрларның хереглелин баш удур санап көөр болгаш планнаар, специалистерниң ажылын организастаар, кадр курлавырын хевирлеп тургузар, ажылдакчыларны өөредир болгаш шын ажыглаар. Яамыга, кожууннарга бо талазы-биле албан черин тургузары болгаш ону быжыглаар. Чер-черге кадрларны, аныяк удуртукчуларны, специалистерни быжыглаар социал магадылалга тус чер бюджединиң чарыгдалдарын ажыглаар. Кымның кайы хире болуру ооң деңзигүүрүнден хамааржыр. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге керээ (контракт) езугаар ажылдай бергеннерниң ажыл төлевириниң хемчээли улуг ужурдузалыг.

Чаа черге ажылдап келгеннерге чурттаар орансаваны тывары, чурттал-га бажыңының тудуунга чиигелделиг чээли үндүрүп бээри, мал-маган, транспорт болгаш амыдырап-чурттаарынга херек өске-даа үүлдерни четчелеп алырынга уткуштур базымнарны кылыры. Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле хоойлу езугаар көрдүнген чиигелделер база тургустунуп келир .

Программага кирер ол болгаш өске-даа хемчеглерни Чазак дөңнелинге тургузар болза, агроүлетпүр адыры эки белеткелдиг кадрлар-биле четчеленир.

Арапчор ОКСУР.

Республиканың көдээ ажыл-агый кадрларын Өөредилге төвү белеткеп, оларның квалификациязын бедидип турар. Өөредилге албан черинің немелде профессионал өөредилгезиниң дугайында чаңгыс аай дүрүмнү кол үндезинге ажылдап тур бис. РФ-тің Чазааның 1995 чылдың июль 29-та ол бадылаттынган.

Өөредилге төвү БЕЛЕТКЕП АЛДЫВЫС

Көдээ ажыл-агыйда удуртукчу кадрларның составы амгы негелделерге оранчок четпейн турар. Ажылдап турар специалистерниң кол нуруузу эрги үелерде профессионал деңнелин эрткен, амгы байдалдарда ажыглагы дег билиглери, дуржулгазы элээн чыдып калган. Удуртукчуларны, специалистерни шаг-үениң негелделеринге дүүштүр белеткээр дээргe, Өөредилге төвүнүң баазазын экижидер акшаландырыышкын федералдыг бюджеттен долузу-биле болдунмастаан.

Ынчалза-даа көдээ ажыл-агыйның специалистери-биле чамдык ажылдар чоруп орар. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының, бухгалтерлериниң, экономистериниң, зоотехниктериниң, көдээ ажыл-агыйның малының кылымал тарып боозадылгазының техниктериниң, үрезин инспекциязының ажылдакчыларының семинарлары эрткен. Үнүштер камгалаар талазы-биле семинарлар база болган. Колла сорулгавыс болза, үениң негелделеринге дүүштүр кадрларның профессионал билиглерин бедидери. Дараазында үүлдерни моон соңгаар кылып чорудары көрдүнген.

Бирээде, аграр үлетпүр комплекизиниң көдээ ажыл-агый талазы-биле дээди эртемниглерниң катап белеткелин эрттиргеш, ону дооскан дээди эртемниглерге катап белеткел эрткениниң дипломун тыпсыр. Ийиде, Өөредилге төвүнүң баазазынга специалистерниң буураашкынын ажып эртер талазы-биле эргелеп-башкарылганың өөредилгезин организастаар. Үште, кадрлар курлавырын белеткээр.

Саң-хөөнүң уржуктары аар-даа болза, инициативаны холда тудуп тур бис. Федералдыг бюджеттен акша-төгерик күш-ажыл төлевиринге-ле өйлежир. Россияда бюджеттің нарыыдаашкыны-биле коммунал ачы-дуза, чарыгдалдарның чугула өске үүлдеринге акша-хөреңгини албастадывыс. Республиканың амгы байдалдарында немелде акша ажылдап алыры берге-дир.

Ажылдакчы кижи бүрүзүнүң харык-шинээн көдүреринге компьютер техниказын билири-биле холбашкан катап белеткел онза хереглеттинер. Ол болгаш өске-даа негелде-хереглелдерге белеткенип ап болур материал-техниктиг баазага акша салыышкыны чугула. Ол кымгадаа билдингир. Бо талазы-биле концепцияны, кол планны белеткеп алдывыс.

Галина ХЕРТЕК,
Тыва Республиканың АУК кадрларының белеткелиниң болгаш мөргежилин бедидериниң өөредилге төвүнүң директору.

ЧЫЛДАГААН-НА ХӨЙ

"Х Улуг Хурал" совхозтуң директорун дилеп, ооң бажыңынга чеде бердим. Ажыл-агыйның ниити байдалын ооң директору Тадар-оол Ховалыгович Баян-Далай күзелдии-биле таныштырды. Мурнунда чылдарда совхоз кожуун иштинге эң бедик көргүзүглүг турган. Мал, хой, өшкү, тева хөй өзүп турганын билирим аргажок.

— Каш чыл бурунгаар коллективтің күш-ажылы эки көргүзүглери-биле солун-на ийин — деп, ол сагындырды. — Мурнунда хөй-нинити таныжар кылдыр көргүзери (соңгулдалар хүнүнге чедир 30 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың октябрь 19-тан орайтатпас.

14. ТР-ниң ТСК-ның соңгулда бюллетениниң сөзүглелин бадылаары (соңгулдалар хүнүнге чедир 28 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың октябрь 22-ден орайтатпас.

15. Бадылаашкынга соңгулда бюллетеньнерин белеткээри (соңгулдалар хүнүнге чедир 20 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың октябрь 29-тан орайтатпас.

16. Хуусаа бетинде бадылаашкын дугайында ТР-ниң ТСК-ның доктаал хүлээп алыры (соңгулдалар хүнүнге чедир 15 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың ноябрь 3-тен орайтатпас.

17. Девискээр соңгулда комиссиязының бажыңынга хуусаа бетинде бадылаашкынны чорудары (соңгулдалар хүнүнге чедир 15 хонук дургузунда), 2000 чылдың ноябрь 3-тен 14-ке чедир.

18. Участок соңгулда комиссияларының бажыңнарынга хуусаа бетинде бадылаашкынны чорудары (соңгулдаларга чедир үш хонуктан эрте эвесте), 2000 чылдың ноябрь 16-дан эрте эвесте чорудар.

19. Участок соңгулда комиссияларының эргезинге тус чер чагырга черлериниң бадылаашкын чорудар бажың-балгатты халас бээри. Бадылаашкынга бажың-балгатты дериири. 2000 чылдың ноябрь 12-ден орайтатпас.

20. Хөй-нинитиниң саналын айтырарының түңнелдерин парлаарын хорууру (бадылаашкын хүнүн киир санавышаан, соңгулдалар хүнүнге чедир үш хонук дургузунда), 2000 чылдың ноябрь 17-ден эгелээр.

21. ТР-ниң ТСК-дан соңгулда бюллетеньнерин девискээр соңгулда комиссиязының алыры (соңгулдалар хүнүнге чедир 16 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың ноябрь 2-ден орайтатпас.

22. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязындан участок соңгулда комиссияларының соңгулда бюллетеньнерин алыры (соңгулдалар хүнүнге чедир 4 хонуктан орай эвесте), 2000 чылдың ноябрь 15-тен орайтатпас.

23. Соңгулда участогунга бадылаашкыннарны санаары болгаш бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында участок соңгулда комиссиязының протоколун тургузары, бадылаашкынның үези төңгүжеге чедир (чапсар чокка).

24. Участок соңгулда комиссияларының протоколдарынга үндезилээш, бадылаашкынның түңнелдерин Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының үндүрери. Бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколдарны болгаш түңнелде таблицаны Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының тургузары (соңгулдалар хүнүнден 3 хонуктан орай эвесте). Бадылаашкыннарның протоколдарының бирги экземплярын болгаш түңнел таблицаларны ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязынче доп-дораан чорудар. 2000 чылдың ноябрь 23-тен эрттирип болбас.

25. Кызыл хоорайның чаңгыс мандаттыг ийи округ талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының депутадының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында ниити сан-медээлерни массалыг информация чепсектеринче чорудары, девискээр соңгулда комиссиязы соңгулдаларның түңнелдерин үндүргениниң соонда, бир хонук дургузунда.

26. Тыва Республиканың Дээди Хуралының соңгуттурган депутадын бүрүткээри болгаш соңгуттурган дугайында шынзылганы бээри, девискээр соңгулда комиссиязының соңгулда округтарының талазы-биле бадылаашкынның түңнелдерин парлаан соонда, ону чорудар.

Мээң бодап турарым болза...

БАЙДАЛ ДУВУРЕНЧИГ-ДИР

Мен моон мурнунда бүгү-ле күш-ажылчы чылдарымда көдээ ажыл-агыйга ажылдап, колхоз, совхоз удуртуп келген мен. Көдээ ажыл-агый талазы-биле специалист кижи болгаш улус ажыл-агыйының ук адырын бөгүнде-даа улуг сонуургаар чаңчылым хевээр арткан.

Үе оранчок өскерилген. Рынок экономиказы көдээде экижиир туржук, улам дорайтаан. Акша-хөреңги, өске-даа айтыыглар-биле холбашкан чөптүг чылдагааннар бар болбайн аан. Ынчалза-даа көдээ бараан бүдүрер коллективтерниң бирги удуртукчуларындан дорт хамааржыр үүлдер хөй. Бо талазы-биле чамдык факт-барымдааларны санап болур. Чижээ, "Революцияның чалбыыжы" совхоз, "Кызыл тараачын" көдээ бүдүрүлге кооперативи харын боттары боттарын хандырып, ажыл-хөректерин рынок экономиказынга дүүштүр тургузуп апты. Ажылдаар черлерни камгалаар талазы-биле ук бараан бүдүрер көдээ коллективтерниң удуртукчулары эң билдилиг, угаансарыылдыг ажылдаан. Олар кымга, чүге-даа баш билиндирбээн.

Тарылга шөлдерин, малмаганың камгалап арттырып алган бүдүрүлгелерниң чажыдын сайгарып көөр үе чедип келген. Мен бодаарымга, ында улуг чажыт-даа чок. Херек кырында — боттуг ажылыш, шын тургускан планнаалга (расчет), шыңгыы удуртулга. Ол бүгү чүүлдерниң кылырында контроль болгаш бүгү талалыг хыналданы немей тургускаары.

Байдал ол хире дүвүренчиг турда, көдээ ажыл-агыйны харыылап турар удуртукчуларның, тускай эртемниглериниң чүү кылып турары шуут билдинмес. Суггаттыг черлерге тараа тарып албас болза, моон соңгаар канчап амыдыраар бис.

Мен бо чылдың майның ийиги чартыында Бай-Тайга кожуун чедер ужурга таварыштым. Көдээ амыдыралды караам-биле көрдүм, чон-биле чугаасоот кылып база шаг болдум. Часкы хову ажылдары сезоннуг болур болгай. Ол сагыттынмайн турардыр. Суггарылгаже үнген чаңгыс-даа кижи бараанын көрбедим. Суглар халас бадып чыдар. Ховуларда чер аңдарып, тараа чажып турар үүү-даа чок. Көдээ ажыл-агый машиналарының чиде бергени ол бе?

Байдал ол хире дүвүренчиг турда, көдээ ажыл-агыйны харыылап турар удуртукчуларның, тускай эртемниглериниң чүү кылып турары шуут билдинмес. Суггаттыг черлерге тараа тарып албас болза, моон соңгаар канчап амыдыраар бис.

Бот-тускайлаң экономиканы, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйның чер ажылын бут кырынга тургузары тараа шөлүнден эгелээр болгай. Көдээ ажылагый болгаш аъш-чем яамызы черле шыңгыы түңнелди үндүрзе эки деп бодаар-дыр мен. 1924 чылда төрүттүнген, хөйну көрген, билген болгаш бо чагааны "Шын" солунче бижидим.

Ооржак ОЧУР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Директор-биле кыска чугаа

ЧЫЛДАГААН-НА ХӨЙ

база маңаа ажылдап турдум. Бөгүнде 35 теве, 7 бодаган, 423 чылгы мал, 2500 хой, өшкү арткан. Инек — шуут төнген. 1995-1996 чылдарда 11 муң хой, 450 инек, 890 чылгы, 300 теве турду — деп, ол улаштырды.

Директор-биле нелээ ооң чылдагаанын аравыста чугаалаштывыс. Ол кымга-даа билдингир. Баш удур саналга чокка күрүне малын ынчан кичээнгейге салбайн барган чүве-ле болгай. Санаар болза, чылдагааннар-ла хөй.

Тадар-оол Ховалыгович чер ажылын база меңээ сонуургатты:

— Тарылга шөлү 400 гектар. Чиңге-тараа, кызыл-тас, арбай болгаш суланың тарылгазын дооскан. Бир эвес суггат-биле хандырылганы экижидер болза, шөлдүң хемчээли четчип турар. Сезоннуг үелерде 100 ажыг кижиниң ажылдаар черлерин тургузуп, күш четтигип тур бис — деп, директор сонуургатты.

Ажыл кайын халас боор ийик. Төлевирге күш-хүн, натура аргалары ажыглаттынар. Далган, тараа-биле төлевир эң эптиг болуп турары билдингир.

— Удавас дотация акшазын алыр бис. Биске ажылдаары эң ынанышты — деп, Тадар-оол Ховалыгович чугаазын төндүрдү.

Ол мурнунда база ук ажылга ажылдап турган. Ам база катап ажылдай берген. Дуржулгалыг удуртукчу экономиказы кудулап баткан көдээ ажылагыйны сегидип эгелээринге бүзүреп каалы.

Данов СЕДЕН.

ЧОДУРААВЫС ЧАРАЖЫН ДЭЭШ...

Чокпак, аккыр чечектерлиг
Чодураавыс чаражын дээш,
Чоолбургай кара чажын
Сонуургааштың суйбай туттум.
Часкы черден чулук тырткаш,
Частып үнген ногаан бүрү
Чечектерин чажыпканда,
Сеткил хөглээр чаражтыр бе?

Оранчок дээр көрүнчүүнде
Омакшылдыг сени уткуп,
Чодураавыс сылдыстары
Чойган сынын шимеп туру.

Хемнер бисти кээргээн боор,
Кедергей-ле оожум агып,
Кежиглерге шуларавайн,
Кежиңер деп үдээнзигдир.

Уруг биле мени көрген
Улуг-Хемде Хайыракан
Улам хөглүг сүүрлер болуп,
Узап үнүп, улуг тынды.

Кызыл-каттыг чаактарны
Кымнар хээлеп турар чүвел?
Салбактарлыг чодураалар
Чарашсынып турары ол бе?

Сагыш чүктээн чалыы чүрек
Чавагалыг узун чашты
Чодураа дег суйбам дээрге,
Чожуй берген турар чүмүл?

Охөмчик ОНДАР.

Хуу салым

Куспак чажым сыртан ныптар
Хуу-салым сеңээ турган.
Өске күзел чуузазынга
Өпейледип чорупчук сен.

Ынакшылды аазаан сөзүң
Ырывыс бооп хуула бер бээн.
Сагыш-сеткил саарзыктаан
Сактыышкын бооп артып калган.

Аныяк чаш үевис ам
Алдырбаста кире берген.
Куспак чажым сыртаныптар
Хуу-салым сенче ээлбес.

Мария КҮЖҮГЕТ.

• Таварылга •

ЭМИН ЭРТТИР ХӨӨРЕШКЕШ...

Каът бажыңнарда кадыкожа чурттап, чаңгыс дашка араганы үлежип ижер, чарылбас өңнүктер, өөренген чаңы-биле бир-ле хүн балыктаар, каттаар дээш тайгаже халдыпканнар. Орук ара арттар кырынга доктаап, шилде "чүвезин" чажып чорааш,каранғы ишир дүжүп турда, хем кыдыы черге кээп доктааганнар.

Одаг кыпсып, шай хайындырган соонда, кижи бүрүзү аъш-чемин делгеп салган. Ийи хүн иштинде арыг агаарга дыштанып, балыктаар, каттаар дээн кожаларның аъш-чемидаа, арага-дарызы-даа элбек-ле болган. Дугуржуп, сүмелешкеш, арагазының чамдыызын курлавырлап суп-даа алган.

— Шаг-үе бергдээнде, тоолда дег алдын балык туттунуп келзин, артынчаавыс улуг болзун, сагыш хандыр хөөрежип алгаш, даарта дузап алыр балыктан өлүрүп, каттан база чыып алыылыңар. Өршээ, хайыракан! — деп, кожаларның улуу Адыш-Тараа туруп келгеш, чажыын чажып, дашканы катап көдүрген.

— Ындыг-ла болзун, алган кадайывысты, ажытөлдү өөртүр балык-байлаң туттунгур-ла болзун, ашактарның кадыы дээш, че-ве! — деп, өске бир эжи база дашказын көдүрген.

Кожалар мынчалдыр боттарының алдар-кадыы, олча-омаа дээш дашкаларны улаштыр-улаштыр көдүрүп, эрткен-барган амыдыралын чугаалажып, хөөрежип-ле органнар. Эзим-арга кыдыы, тайгадан эгезин алган хемден ырак эвесте черге улуг одаг чырыынга хөөрежип орган өңнүктерни чүгле үгү эскерип, оларны дескиндир ужуп, эдип хонган...

Даң чаа-ла чырып орган. Адыш-Тараа оттуп кээрге, чымчак-ла сыртыкта бажын салып алган чыдар болган. Арны-бажындан куду, буттан өрү хамыкла чүве эзт-кеште халчып турарын ол эскерип каан, тура халып келген. Чыткан черин чырыдып көрген. Кызыл кымыскаактарның улуг өөн сыртанып алгаш, хонган болган. Эзирик билинместээш, одаг чоогунда чыткан кымыскаяк өөнге "кирип", чыдыпкан эрни олар амырап үглеп, боттарыныбиле аажылап хонганы ол. Арын-баш ыжык, карактар көзүлбес. Харын-даа каранғы, соок болгаш чүгээр болган, оон башка кымыскаактар та канчап кааптар чүве, ийи дадайым.

Адыш-Тараа эштерин көөрге, база-ла ушкан чудуктар ышкаш доора-хөөре чыткылаан. Оларже-даа сагыш салыр чүве кайда боор, эзт-кеште маңнажып турар чүвелер ат кылыр дей берген ышкаш болган. Ол незинден төрүттүнүп келгени дег чанагаштангаш, идик-хевин кактанып, аштаттынган, сава дүвүнде арткан "чүвени" ижип алган. Курлавырлап суп алган "чүвезин" барып көрген, чок, чүгле куруг савалар чуглуп чыткылаан. Баштың аарыры, эзт-кештің кижидип, изидип кээри дендээн. Эзт-кеште амдаа кымыскаактар кылаштажып турар хевээр. Адыш-Тараа бо бүгүге хорадааш, улуг пөш дазылында кымыскаяк өөнге оттуг кезектер салгаш, өрттедипкен. Оон Адыш-Тараа эштерин оттуруп алгаш, каяа чыткаными чугаалап, эзт-кежин көргүскен.

— Ха, халап болган-дыр, адаккы чүвелериң мүн-не бүдүн бе, кызыл кымыскаактарның сонуургаар чүвези ол чүве дижик — деп, бир эжиниң эзирин ам-даа олчаан,кыжырып, каттырган.

Адыш-Тараа хорадаанындан халып баргаш, бир холу-биле оон боскундан сегирип алгаш, чудуруубиле шанчыптарының кайызы чорда, өске эжи ону барып тудуп, оожуктурган. Эжишкилер эмин эрттир хөөрежип, бар-ла бүгү ижер "чүвезин" кургатканынга хомудап, ам бажын туттунуп, муңгарап турганнар.

Балыкчылар мынчаар сегиржип ап, чокшуп каар чазып турда, Адыш-Тарааның оттуг кезектер салып кааны кымыскаяк өө, оон кыдында улуг пөштүң будуктары өрттенип, хөрлээлеп эгелээн. Арга-арыг өрттенип, халап боор деп барган. Кожалар девидеп, өрттенген ыяштарның будуун сый шаап, чер кырында өөскээн өрттү өжүрүп, маңнажып турда, даваннары черге дегбейн турган ышкаш болган. Боттарының ап, кедип чораан идик-хевин-даа өрт өжүреринге ажыглааннар. Ынчап дүвүреп, өрт өжүрүп маңнажып турда, бойдус камгалалының ажылдакчылары-биле арга даамалы чедип келгенин безин эскербээннер. Өөскүп орган өрттү өжүрген. Шыңгыы чугааны орта кылган.

Кандыг-даа чөпшээрели чок арга-арыгже кирип келгеш, улуг одаг кыпсып, өзүп турган ыяштар, кымыскаяк өөн сагыштыбиле өрттедип кааны дээш кожаларга хөй акша түңнүг торгаалды онаап, акт тургускаш, келген "аалчылар" чорупкан.

— Балык-байлаң, катчимис-даа нок, багай чүвеге таваржып турарывыс — араганың уржуудур ийин. Билинместедир ижип алгаш, ал бодум ат бол частым, хөй акша торгаалы база алган. Ону канчап төлээрил? Ам баргаш кадайларывыска, ажы-төлге кандыг өчүк бээр улус боор бис?— деп, Адыш-Тараа чанып чоруп олургаш чугаалаан.

— Дараазында чер чоруурумда,кадайымны черле кагбайн, эдертип алыйын—деп, бирээзи чугаалаан.

—Кадайың-биле кымыскаяк өөнге чыдыпсынза канчаар сен, халап болгай—деп, бирээзи база-ла ылчыңнаан.

— Ам чер чоруурумда, сонсазын. Кадайларывыска аъш-чем кылдырып ижип, бажыңнарывыска-ла хөөрежип олураалыңар. Катчимис чырда кадайларны чорудаалыңар—деп, Адыш-Тараа түңнел үндүрген.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Таңды кожуун.

Эстрада сылдыстары

Вахтанг КИКАБИДЗЕ: сылдыстар ыдыктыг

Ол бодунуң дугайында ажыт-чажыт чокка чугаалаар. "Вахтанг Кикабидзе деп ыраажының үнү ындыг-ла кончуг эвес дээр улус-биле чөпшээрежир мен. Арнымга-даа ынча дээр болза хорадап, хомудавас мен. Мээң авам (Грузияда ол аажок сураглыг ыраажы, арыг кылаң үннүг) мынча дээр: бир катап школачы эжим уругга ужуражы берген мен. Ол айтыртынып-ла эгелээн. Угбаңның оглу канчанган? Ол физик болган. А өске бир оглу? Археолог. А сээң оглуң Буба? Арным кыза бергеш, ол барабанчы-хөгжүмчү болгаш ырлап турар кижи деп чадаарда харыылаан мен. А ам авамның үнелели өскерилген, менээ шору чоргаарланып чоруур апарган".

Барык алды чыл иштинде эстрадага көзүлбээн мен. Ол үениң дургузында та чеже чагаалар келген чүве. Барык шупту мындыг айтырыглыг боор: "Чүү болганыл? Кикабидзе кайдал?". А чогум чүү болур боор, чүү-даа болбаан. Ол үеде Грузияга концерт-оюн көргүзер хире эвес үелер турган. Ам харын шупту чүве туружунче кирип орар. Кижилер чүге-даа чанчыга бээр, өөрени бээр ышкажыгай, электри чырыы чокка безин чанчыга бергеннер. Кежээлерде чалыылар эжеш-эжеш болуп алган агаарлап чоруур апарган, ол дээрге эң-не эки демдек-тир.

Бир катап Тбилисиге концерт көргүзер дээш өңнүктерим-биле чырыкты ыяап-ла бээр кылдыр дугуржуп алган мен. Чырыдып бергеннер, ынчалза-даа ол дораан өжүрүпкен. Ам канчаар, залче үүнүп келгеш, каттырынчыг анекдоттар чугаалап, бодумнуң амыдыралымга таварышкан солун болуушкуннарны сактып, янзы-бүрү төөгү сактып чугааланып турумда, чырык хып келген, көрүкчүлериң карактарын ынчан көөрүмге, шупту хып турар дег болган. Концерт төнген соонда, сценага шампанское иштивис. Даартазында кежээ база-ла концерт болган. Бир херээжен сценаже үнүп келгеш, чүү дээн деп бодаар силер? "Буба, дүүн силериң концертиңерни көрдүм, оон соонда шампанскоени аъш-чем чок (закуска) ижип турар улус болдуңар" — дээш, бутерброттарлыг улуг саваны тутсуп берди. А уруглар меңээ чураан чуруктарын, бөмбүктерин бо-ла белекке бээр.

Дыка үр үеде көзүлбээндаа болзумза, чаа диск үнүп келди, "Россия" концерт залынга чогаадыкчы кежээмни эрттирдим. Чон дээрге эмгежок болду. Ону бодаарга, чонум мени ам-даа утпаан-на хире. Ук кежээге Кристина Орбакайте, Носков, Маршал — шупту келген, ынчап кээрге аныяктар база мени эки билир боор туурары ол-дур. Күрүнеиң Төп концерт залы "Россияның" чанында сылдыыңарны ажытканы амыдыралыңарны канчаар өскертипкенил деп айтыргылаарлар бар. Өөрүнчүг болган дээрден башка чүүдаа өскерилбээн. 40 чыл дургузунда эстрадада ажылдап тур мен. Сылдыс тыпсыр чанчыл оон мурнунда турган чүве болза, шагда-ла алыр турган кижи-дир мен ийин. Ыраажылар боттарын "сылдыстар бис" дээрге, дыка таарзынмас мен. Ындыгла кончуг "сылдыс" болза, ылап-ла "сылдыстар" ышкаш чурттаай-ла. А мен дээрге Москвада Грузияның элчин черинде аалчылар бажыңында өгбүлем-биле чурттап турар мен. Лужков-биле чугаалашсыңарза, силерге канчап бербес болду дээрлер. Эш-өөрүм дээш дилег кылып болур мен, ынчалзадаа бодум дээш черле кымдан-даа дилег кылыр хөңнүм чок. Далдаар деп чүве билбес кижи боор мен. Сандай кырынга уду дээр болза, сандайга олура удуй бээр. А аъш-чемге хамаарыштыр ындыг эвес мен. Чем тулган амданныг болгаш чаагай болур ужурлуг.

Грузияда бажың тудуп тур мен, чүге дизе бир катап кадайым Ирина мынча дээн: "Буба, мынчап-ла чурттап чоруур болганывыс ол бе, бодувустуң хууда чүвүс-даа чок...". Дыка улуг бажың ол. Ону долгандыр дыка хөй чимистиг ыяштарны олуртуп алдывыс. Бүдүн өг-бүлевис-биле чыглыр черлиг болурувус ол ышкажыл харын-даа. "Лужники" стадиондан ырак эвесте ресторанныг мен. Оон адын "Не горюй" дээр. Чамдык эт-септи садып-сайгарып тургаш, эш-өөрүмнүң ачы-дузазыбиле эрги столовая турган черде ресторан дыка дүрген тудуп алдым. Аъш-чемнериң чамдызын бодум чогаадып тургустум.

Бир катап эжимивисти соктаан, чеде бергеш ажыдыптарымга, бичии уруг куспактап алган эр кижи тур. "Бо-дур Буба, уруум, дээп көр даан, бүзүревес болзуңза" — дидир. Чүнү-даа чугаалап четтикпээнимде, адашкылар мени суйбап-суйбап дедир чоруптулар.

Грузияда херээжен кижи, кыс кижи ыдыктыг. Бир эвес аваңны азы угбаңны бир кижи хомудадыпкан болза, халап болганы ол. Мен бодаарымга, херээженнерни эр улус чараш кылып турар. Бир эвес эр кижи кадайынга чечек сөңневес болза, чеже-даа чараш херээжен бир-ле хүн паштанчы ышкаш апаар. Өг-бүленің бустурунга база эр кижи буруулуг. Херээжен кижи дээрге өг ээзи, оттуң, чырыктың, чылгының камгалакчызы ышкажыл. Мен чечектер сөңнээринге дыка ынак мен.

Шаанда бот шаамда кыстап маңнаарым кежээ турду. Оларже соңга таварып безин кире бээр турдум. Ынчалза-даа душтуум Ирина (соонда кадайым) аажок бүдүштүг өг-бүленің уруу, ынчангаш оон-биле бадылашкан соонда, орталанган мен. Ирининың мергежили балерина. Бистер Венгрияга кайывыс-даа гастрольдап чорааш таварышкаш, таныжып алган бис. Оон бээр бүгү назынывыста кады бис.

Аныякта кижи тенек-ле, чүү дээр ону! Кат-нем бажың ишти чаарты салырынга аажок ынак кижи. Эгезинде ону мен каяа билир ийик мен. Бир катап бичии "апкан" чедип келгеш, эжиктің солагай талазынга турган пианинодан даяныр дээримге, куп-куруг чер болган. Өске бажында келген-дир мен дээш, даштыгаар чүткүп шаг болган ышкажыл мен.

Бир катап концертке менээ болза-даа хөй чечектер белекке берген "Мени каш-даа катап хөөржүдеринге четчир чечектер-дир але, хөйү!" деп баштактанып турдум. Баштак-тыр ийин, а херек кырында мен чаа-ла алдан харлыг мен. А 60 хар дээрге эр кижиге чүү-даа эвестир!

"Дочки-матери" соткүүлдөн очулдурган.

БАЛЧЫЙ-ООЛ БАШКЫ

очерк-эссе

Кижини эртем-билиже уштап-баштап каан башкызы бүгү назыда уттундурбас. Ада-иезибиле дөмей болур дээрзин кымга-даа тайылбырлаан херээ чок боор. Мээң ындыг башкыларымның бирээзи Балчый-оол башкы чүве. Оон өске ат-сывын билбес мен. Бистер, оон өөреникчилери, ону ол шагныы-биле анаа-ла "Балчый-оол башкы" дижир турган бис. Өске башкыларны база: Көк-оол башкы, Кавай-оол башкы, Уйнукай башкы, Дүкежек башкы, Прокопьева башкы. Сөөлүнде дыннаарымга, ТАР ССРЭ-ге каттыжа бергенде, Балчый-оол башкы Константин деп аттыг апарган чораан. Үе ындыг турган.

Ынчан 1938 чылдың августуң төнчүзү. Ол чылын Ийи-Талдың Чээнекке бир ай өөренгеш, чайлаг школазын дооскан мен. Күзүн аалдарывыс Улуг-Хем унунга көжүп келгенде, сумунуң пионер отрядының даргазы Чамзырың чедип келгеш, мени ам Шагаан-Арыгга өөренир сен деп мындыг. Бичии кижи ындыг ырак черге канчап сургуулдаар сен дээш, авам ыглап орду. Чүге дээрге мен авам, ачамның эр кара чаңгыс оглу-ла болгай мен. Оонна чылдагаанындан ынчага чедир авамны эмер турган мен. Оомну өске улус, ылаңгыя өөрүм оолдар көрүп кагза, кочулай бээр дээш, чажырар кижи мен. Ам канчаар, улус көрбес черде хараганнар аразынга авам хөөкүйнү сөөлгү катап эмип алгаш, школаже чорупкан мен.

Шак ынчаар авам, ачамбиле байырлашкаш, сактырымга, кайы-бир оран дувунде ышкаш ырак Шагаан-Арыг деп хоорайже аъттаныпканым ол. Чамзырың даргавыс ол дораан бел-оруктан машина доскаш, бисти аңаа олуртупкан. Өөрүм Багыт-оол, Бавуу-Сүрүң суглар чүве.

Машина деп хуулгаазын оттуг-тергеге бир-ле дугаар олурганывыс ол. Куруг чычаанның кырынга туруп алырывыска, хатсалгын силеэр чүве болгай. Меңээ ол безин улуг эртем ышкаш сагындырды.

Орук ара Хайыракан дагны магадап бараанадывыс. Оон Улуг-Хемче кирген сүүр эңгивезиниң бажында кызыл тук киискип турар чораан. Сөөлүнде бадып-чоктап турумда, ол агартыр оңуп калган турар чүве. Оон мырыңай сывы арткан, сөөлүнде ол шуут чиде берген. Ындыг кадыр сүүр бажынга кызыл тукту та кым аппарып кадап каан чүве? Билдинмес. Мынчага дээр ынаар кижи та үнген, та үнмээн?

Кежээликтей Шагаан-Арыг хоорайга хап кирип келдивис. Оон бажында ийи каът улуг ак бажының бараанын Хайыракан арт кырындан-на көрген бис. Ону өрт шериниң турар чери деп сөөлүнде билип алган бис.

Чолаачы бир-ле улуг бажың чанынга машиназын доктааткаш:

— Дүжүңер, чурттаар черинер бо-дур — деп чугаалады. — Интернат!

Ындыг сөс дыннап чораан эвес, интернат деп чүү боор деп аайын тыппайн бодап турдувус.

Ол аразында аъттыг тергезиниң кырында сыдырык хаайлыг улуг-ла ак дириг амытан салып алган орус ашак, кадай эрти. Оозунуң семизи-даа кончуг, малгаш-баларга борашканы-даа аажок, алгыкышкызы мырыңай кедергей, хыйыңайнып, кыргыткайнып-ла чоруур. База сөөлүнде билип алган бис, ыт-хаван деп амытан ол болган.

Дидимнелип алгаш, ол интернат деп черинче кирип келдивис. Эжен-не бо, чырыы дээрге, ана шуут карак чылчырыктаар чүве. Өрээлдериң дээвиирлеринде кылагар шил сыңыйлар аскылап каан, олар ынчаар чырыдып турар болду. Сайгылгаан деп чүвези ол болган.

Өрээлдерни шуптузун кезидивис. Чаңгыс-даа кижи чок. Ам канчаар, даштыгаа үнүп келдивис. Дөрт-беш орус аныяк ооллар, кыстар четтинчип алган, өрү шиглиг бар чорлар. Та канчап ынчаар өөренип алган улус, бутарын шупту деңге базып чордулар. Ортузунда оол дөрт кырлыг, херлипкөстүп кылаштаар улуг курт дег дырышкак, шокар хааржак хевирлиг хап тудуп алган, оозун чаза-ла шөйберлээн чор. Ону ынчаар кичигелээн тудум, оон ырлаары дам баар болду. Эдер-хааржак деп чүве ол болган.

Оон, чаяан бооп, чаныыска бир тыва кижи чедип келди.

Бис сургуулдар-дыр бис. Мырыңай чаа дүштүвүс. Интернатта кым-даа чоктур — деп, шала улуувус Багыт-оол ол кижиге чугаалады.

Ол кижи тургаш:

— Клубта бо хүн кино келген. Хамык сургуулдар ында барган. Силерни халас киириптер. Дүрген халчыңар. Бо эдер-хааржактыг улус база ынаар баары ол-дур. Олардан чыдып калбанар — диди.

Салчыплаттывыс. Дораан келдивис. Клуб дээр чериниң чырыы-даа кончуг, кижи бажы кизирт. Амдыы ол эдер-хааржактыг оол көстүп кээрге, хамык улус амыраш диген ышкаш болду. Кижи бүрүзүнүң аксы-ла бо: "Ваня, Ваня". Оон улус сандай эккеп бээрге, күжүр эр эдер-хааржаан үңгерип алгаш, оозун аайдедир нугуп-ла эгеледи.

Ол боду база хилинчектенип олурду — оң будун көдүрүп, базып, чамдыкта дала берген шимээн чок баар. Аныяктар эр, кыс кылдыр туттунчуп алгаш, бөөлденчип кириптилер. Та канчап баштары тений бербес улус, кайгап ханмаан мен. Хейде-ле ырак ийинде турган мээң бажым дескинип турду.

Ынчан Сайгылгаан чивеш кынып каарга, кижилер салдынчыпкаш, иштики эжикче шуужуптулар. Улус уурук-сууруктап кирип-ле тур, кирип-ле тур. Кижи болганы даңгаар-ла бичии саазын көргүзүп эртер чорду. Эжикте турган аныяк эр оларның бир-ле черинден ора соп каап турду. Ол агбагар баштыг эрни клуб эргелекчизи Көк-Хевек деп кижи диштилер.

Улуг улус дөгере кирген соонда даңгаар-ла бичии уруглар, ооллар артывыс. Кезек манап тур бис. Чырык ам ийи дугаар чивеш диди.

— Сургуулдар, кириңер! — деп, Көк-Хевек чарлай каапты.

Бистер сөктү-ле бердивис. Бисти ында хере азып каан улуг-ла ак пөс баарынга, шала кырынга олуртуп кагдылар. Аткаар көөрүмге, улуг улус сандайларда олурарлар чорду. База ынаар дөвүн хана бажында ийи үт чырып көстүп тур. Кино деп чүвени оон көргүзер деп, улуг ооллар чугааладылар. Бо кандаай чоор, ак пөске үнер диштилер чоп деп кайгап ордум.

"Чапаев" деп кино үнер диштилер. Оон дугайын мурнунда-ла Кызылга чораан кижилерден дыннап шаг болган мен. Ол дээрге кончуг аъдын мунупкаш, эгиннеринде кара тонун эстедипкеш, актарны селемези-биле кыргый шаап-ла турар маадыр деп дыннаан мен. Ынчаарга Чапаев ол бичии үттен канчап аъттыг үнүп кээр кижи боор деп бажым ирип-ле олурдум. Ханага канчап халдыр, сандайларда база улус бар-дыр? Ынчап олурумда сайгылгаан үш дугаар чивеш дээн соонда, ак пөске кино үнүп-ле эгеледи. Кожактыг аъттарлыг тергезинден Чапаев пулемет деп боозу-биле тарбыдадып-ла чор. Боо аксы менче углап кээрге, бажымны ол-бо талаларынче быддадып, алдыртпайн-на олур мен. Ынчан хөңнүм булганып, хамык чүве кырымда-ла келди. Үр шыдашпаан мен, бажымда калбак бөргүмну ушта соккаш, ынаар мөйтүледир кузуп-ла ор мен. Оон соонда кинону орта көрбээн мен, анаа-ла караам шийип алгаш ордум. Кино дээрге хей чүве-дир, кижи кускузу кээр, моон соңгаар черле көрбес мен деп иштимде даңыраганып олурдум. Кино соонда бөргүмну кускум-биле катай кудумчуже октапкан мен.

Оон хөй сургуулдар-биле кады демги интернат деп бажыңывыска келдивис. Аңаа дазылгалар деп адаар хөй өрээлдер кезип, бажым тенип тургаш, кады келген ийи эжимни база чидирип алдым. Топчан дээр бөкпек оруннар шупту ээлиг, чааскаан арткан мен. Ынчап турумда, ааскежик бооп, база орун чок ийи оол тыпты берген. Чугаазындан элдээртиримге олар мурнунда-ла борта өөренип турган ышкаштар.

Оларның бирээзи тургаш:

— Башкылар бажыңынга баар-дыр — диди.

Думчукка тулганда, бызаа сугжу дээн ышкаш, мен база улаштым:

— Башкылар биске оруннар тып бээр ыйнаан.

Шынында башкылар бажыңы деп чүвени билир эвес мен, та кайда чүве? Ол бажың мырыңай ырак эвесте болду, чүгле кудумчу кештивис. Оон шала улуувус бир эжикти соктады. Эжиин соктаарга бажың ажыттынар боор чүве-дир аа деп элдепсинип тур мен. Шынап-ла, эжик дораан ажыттына берди. Сайгылгаан чырында баарывыста дас кара баштыг, кара мончарлыг, кара чүвүрлүг, карак таяр ак хөйленниг, согун дег дорт сынныг, чиңгежээк аныяк эр тур.

— Чүге чор силер, ооллар? — деп, ол кижи аажок эвилең айтырды.

— Интернатта чаңгыс-даа хос орун чок, ынчангаш чор бис, башкы — деп, база-ла улуувус бисти төлээледи.

— Адыр — дээш, ол башкы иштики өрээлче кире берди.

Демги оол не аразында биске сымыранып четтигипти:

— Балчый-оол башкы...

Башкывыс ам кара хөректээш кедипкен үнүп келди. Оон хевирлин мырыңай дам-на барды. Ындыг онза кижи черле көрүп чорбаан мен!

Бөгүн каш-ла шак дургузунда бүдүн өртемчейни эргипкен ышкаш, дыка-ла хөй үүлдерни көрүп четтиккен болгай мен. Ынчалза-даа машинаны-даа, Хайыракан кырында кызыл тукту-даа, талыгырдан көстү бээр өрт бажыңын-даа, интернатты-даа, сайгылгаанны-даа, ыт-хаванны-даа, эдерхааржакты-даа, бөөлденишкен кижилерни-даа, Көк-Хевекти-даа, кинонуда Балчый-оол башкының чараш арын-шырайы, чараш дурт-сыны, чараш кылажы, чараш идик-хевиш уут чидир базыпты. Ол онза кижиниң үлегер-хевири ынчаар-ла бүгү назынымда артып калган. Балчый-оол башкы!

Мени башкывыс бир улуг оол-биле хойгаштырып калды. Оон адын Сержин дээр болду. Чугаалажы-чугаалажы келиривиске, ол Хендергеде төреливис Кызыл-Карак ашактың оглу болду. Ол ирейниң угбазы Чаштыг-Кадай мээң хиним кескен чүве. Кырган-авамның чогум адын адавас кижи мен. Ужур-чурум ындыг.

Беш-алды хонук ынчаар чурттап турумда, орундежек тыпты берди. Хирези дургуннаан ооллар орну боор. Ынчан ол дээрге анаа чүве-дир. Школага келген, өглениг назы чеде берген аныяктар сырынналдыр ырлажып-ырлажып, чангылай бээр турган.

Оларның кожамыктары мындыг хевирлиг:

Чөрим болган, чуртум болган
Чеди-ле өрээл школаны.
Чемим болган, аъжым болган
Чеди калбак ногаан дептер.
Дүдүскектиг тайгам сактып,
Түрөп чоруур апарган мен.
Дүне боорга, сени сактып,
Дүжөп удуур апарган мен.

Шыны херек, баштайгы чылдарда Балчый-оол башкыга башкылатпаан мен. Чүге дээрге ол үстүкү класстарга ажылдап турган. Үстүкү класстар дээрге-ле эгечада школазының үш-дөрт дугаар класстары-дыр ийин. Оларга Дамба-Хуурак, Хуурак, Бапык, Дажы-Дамбаа (сөөлүнде артистер), Уйнук, Саа, Сазаа, Лаандык, Ымыйоол, Болдашкын, Аңгыр-оол (шупту башкылар) болгаш өскелер-даа өөренип турган. Оон ынай бир класска чаңгыс башкы ажылдаар, бүгү эртемнерге өөредир чүве. Балчый-оол башкы өөредилге эргелекчилевишаан, даңгаар-ла дөрт дугаар класстарны доостуруп турган.

Ийи-үш чыл болганда, мен база үстүкү класстарже чоокшулап келген мен. Ынчан Шагаан-Арыг эгечада школазы чеди чыл школазы апарган, а Балчый-оол башкы директорлай берген.

1941 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ынчан дөртү классты дооскан турган мен, күзүн беш дугаарга өөренип эгеледим. Оон-на янзы-бүрү эртемнерге аңгы-аңгы башкылар келир апарган. Орус дыл база өөренип эгелээн бис. Балчый-оол башкы биске ТАР төөгүзүн башкылап турган. Оон ол эртемни билири-даа кончуг, тайылбырлаары-даа солун, ынчангаш ол кичээл үргүлчү болур болза деп аажок күзээр турган мен. Ылаңгыя амбын-ноян Агбаанның (чон ону Чиртек-Демчи дижир) Хас-оол деп аратка канчаар бооладып каанының дугайын Балчый-оол башкының тайылбырлап турганын ам-даа утпаан мен. Ол дугайында шин безин сомалап органымны сактыр-дыр мен. Сөөлүнде дыннаарымга, Мунзук артист бо төөгүлүг болуушкун дугайында "Кургулдайымны үзе боолапты ышкаш, кадай", деп шин бижээн болган. Чогум ону сценага көрбээн мен.

Чиртек-Демчи дугайында чоннуң ырын Балчый-оол башкы дыка аянныг чугаалаар чүве:

Чиңге-тараа соктап каан-дыр,
Чимр сен бе, чивес сен бе?
Чиртек-Демчи кыйгыртканн-дыр,
Баар сен бе, барбас сен бе?

Улуг ооллар ону дораанна өскертир кожааттап алганнар болгай:

Барба тараа соктап каандыр,
Чимр сен бе, чивес сен бе?
Балчый-оглу кыйгырткандыр,
Баар сен бе, барбас сен бе?

Тенектенирге, оларны директор кижи кыйгыртып-даа турду ыйнаан, хүлээлгезин канчаар.

Дайынның кадыг-дошкун чылдары кидин-түлүк. Шагаан-Арыгның орус чурттакчыларындан шериг назылыг эр хиндиктиг кижилер артпаан, Байкаловтар, Кураевтер, Крыловтар, Шахматовтар, Дуровтар дөгерези фронтуже чорупкан. Үр-даа болбаанда кудумчуларга хол-буду чок, хөректеринде орден-хавыяаларлыг кижилер көстүп турар апарган — мындыг чүве.

Уениң негелдези ыйнаан, ынчан даңгаар-ла дайынчы ырлар ырлаар апарган бис. Чапсарларда холдарывыстан туттунчупкаш, мынчаар бадырып-ла турар бис:

Даарта чаа көлзе деп ырлажып турдувус,
Дайын дээрге бөгүн эгелээн-дир.
Дайынчы үе чайлаш чок чедип кээрге,
Дадай чокка күштүг ырлап тур бис.

Оон орустап: "Если завтра война, если завтра поход" деп база ырлажыр бис. Ону демги-ле ооллар мынчаар кожааттаарлар:

Өшкү завтра война, өшкү саап тура хондум,
Өшкү дээрге бөгүн төрүпкен-дир.

Ону дыннааш, Балчый-оол башкы оолларга анаала мынча деп чугаалап каар турган:

— Ынчап болбас, ооллар, дайынчы ырны кочулап болбас.

Ооллардың ыды чиде бээр. Директорнуң чугаазы биске дүрүм турган. Черле ынчаш Балчый-оол башкының ажынып-хорадап чораанын кажан-даа көрбээн мен. Херек апарганда, өөреникчилерге кончуг маажым үн-биле билиндир чугаалап каар кижи.

(Уланчылыг).

Кызыл-Эник КУДАЖЫ,
ТР-ниң Улустуң чогаалчызы.

ХАЙЫРАЛЫГ АВАВЫСКА

Эң-не эргим, энерелдиг, хүндүткелдиг ававыс – Светлана Шаравиевна Хоюгбан Арыскан суурнуң үстүнде "Чолдак-Дөргүн" деп черге 7 оолдуң, 2 кыстың эң улуу болуп төрүттүнген. Чеди дугаар ак Улу чылын уткуп алган. 72-ги арт кырында үнүп келген ававыстың допчу намдарын кысказы-биле бижикседим. Кады чурттап чораан чонунга, эш-өөрүнге, өөреникчилеринге авамның дугайында солун болгаш эргим боор.

Ававыс дөрт оол, ийи кысты өстүрүп кижизиткен. Ававыстың дугайында эң-не эргим чылыг, чырык сактыышкыннарны өөредип каан өөреникчилерден база кожа-кады чурттап чораан эш-өөрү, чонундан дыка хөйү дыңнап болур. Кызымак күш-ажылы-биле мал-маганыдаа арбын чораан. Ажы-төлүн хырнындан аштатпайн, эктинден элетпейн өстүрүп каан.

Ам бо үеде чок, далайсуг адаанда барган эрги Чаа-Хөлдүң Үрбүн суурга чурттап чораан. Хоочун башкы бүгү назынында чону дээш бичии чаштарның келиф үези, оларның билин, эртем-культуразы, улусчу чаңчылдары дээш шудургу ажылдап чораан. Үрбүн суурга ногаа аймаа база кас, дагаа, хаванны бир дугаар ажаап, азырап, өстүрүп эгелээн кижи авам. Кады чурттап чораан эш-өөрүнге, чонунга көрдүнер сеткили чок. Бодунуң аажы-чаңы оожум-топтуг-даа бол, ажыл-ижи, аал-оранынга ажы-төлү дээнде, аай-дедир маңнап, шошкуп чоруур, оожум кылаштап чорбас ававыс-тыр. Кара даң бажындан кара дүнге кирер төнмес-батпас ажылын кылып, ийи будунуң кырынга-ла тура хүнзээр.

Могап шылай-даа берзе, эскертпезин кызар, ажылижиниң эчизинге четпээнде, амыравас. Башкы кижи болгаш хөй номчуттунуп, билиин бедидип, амыдыралды эки сайгарып билир кижи. Амыдыралынга база бир эң-не кол чүве – бичии чаштарны, өөреникчилерин, ажы-төлдериниң ажы-төлдерин салгалдан салгалче эки кижизидип өстүреринге билиин, күжүн берип чоруур.

Башкылап чораанының сөөлүнде интернатка кижизидикчи башкылап чораан. Малчыннарывыстың ажы-төлүнге база чартык өскүс өөреникчилеринге бодунуң ажы-төлүнге дег, сагыш човап ажаар турган. Идик-хевин хынап, чугдуруп, чугжуп, аарыпаржый бээрге, эмнеп экиртип чораан. Доңуп-дожап чорбазын дээш чылыг хевин кедирип, хынаар турган. Авамның аргытынып, дааранып ус-шеверин дөзеп алган шевер өөреникчилери хөй. Интернатка аарый бээр аарычал оолдарга, уругларга авам боду үүн уктарны, аржыл, джемперлерни аргып кедирип чораанын өөреникчилери амга чедир чугаалажып, өөрүп четтиргенин илередип чоруурлар.

Ававыс амыдыралга ынаан, быжыг тура-соруктуун чонунга, ажы-төлдери биске көргүскен. Чүгедаа деңнеп болбас амыдыралчы арга-мергежилин ам бо хүнде ажы-төлүнүң ажы-төлдеринге берип чоруур. Бичии чажындан амыдырал тудуп башкылап ажылдаанынга чедир үелериниң, чылдарының иштинде кандыг-даа аарберге чылдар солчуп эрткен: аарыг-хамчык үези, мал-маган чуду, Ада-чурттуң Улуг дайынының үези, аш-чут чылдары дээш янзы-бүрү эргилдени эргип чораан ававысты аарыг хоочу оюп эртпээн. Аныяандан кадыы багайдаа бол, бодун алдынып билир. Ажы-төлдери бистерни дээш быжыг тура-соруктуун бадыткап, эмнеттинмес хоочу аарынын өскүтпейн чоруур. Аарыгга удур туржуп билир. Эртен эрте туруп келгеш, сула шимчээшкин кылырынга дыка ынак. Чыдыннап, олутпайланып чораан болза, аарыг ону тилеп каар турган боор.

Бистиң кады төрээнивис, авамның ынак кызы буянныг эмчи Галина Сатовна Даржайның ававысты эмнеп-карактап, хоочу аарыындан камгалап ап чоруурунга амыравас аргавыс чок. Ававыстың чурттап эрткен узун назынында колхоз-даа тургусчуп, дайынның берге үелерин шыдажып эртип, дайын соонда хоозураашкыннарны эде тургусчуп, чүнү көрбээн, тутпаан дээр, ажыы-биле чугаалаарга, коммунизмни, социализмни чурттап эрткеш, амгы демократия тургузуундан бээр көрүп чору. Ол ышкаш авамның чүгле башкы ажылы эвес, көдээ чоннуң чуртталгазы, эң ылаңгыя аныяктар-биле сырый ажылдап, келир үези культурлуг дыштанылгазы дээш кылып чораан көргүзүглүг ажылижин хөй санныг өөредип, кижизидип каан өөреникчилери, көдээ ишчи чону утпайн сактып чоруур. Ававыс тыва интеллигенцияның төлээзй деп, чоргаарланып чоруур бис.

Вячеслав ХОЮГБАН.
Кызыл хоорай.

Ондар Киш-Чалааевич ДАРЫМА

2000 чылдың июнь 12-де Тыва Республиканың Алдарлыг ажылдакчызы, тыва улустуң аас чогаалының сураглыг чыыкчызы, шинчилекчизи болгаш суртаалчызы, тыва улусчу эмнээшкинге улуг үлүг-хуузун кирген Ондар Киш-Чалааевич Дарыма хенертен мөчээн.

О.К.-Ч. Дарыма 1934 чылдың апрель 10-да Сүт-Хөлде Манчүректиң Үстүү Чыраалыг-Ой деп черге арат өг-бүлеге төрүттүнген.

Күш-ажылчы амыдыралын 1954 чылда эгелээн. Алдан-Маадыр, Суг-Аксы, Саглы школаларынга кижизидикчилеп, башкылап, комсомол Өвүр райкомунуң секретары бооп ажылдап чораан.

1961 чылда Кызылдың башкы училищезин, 1968 чылда Кызылдың педагогика институдун дооскан.

О.К.-Ч. Дарыма 1966 чылдан 1990 чылга чедир Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртемшинчилел институдунуң литература болгаш фольклор секторунга ажылдаан. Аас чогаалының чеди чыындызын тургускаш, парлап үндүрген, институттуң фольклор шыгжамырынга дыка хөй үнелиг материалдарны чыып дужааган, кижилерге аажок эптиг-ээлдээн, чон-биле ажылдап билир салымчаяанын көргүскен.

О.К.-Ч. Дарыма Тывада Россияның дыка хөй республикаларында болгаш чамдык даштыкы чурттарда сураглыг тыва фольклорист апарган.

Сөөлгү он чылда О.К.-Ч. Дарыма чонга ачы-дузаа көргүзүп, эм оттар-биле улусчу арга-биле аарыг кижилерни эмнеп келген.

О.К.-Ч. Дарыма аажок дузааргак, эш-өөрзек, өг-бүлезинге, ажы-төлүнге сагыш човаачал, шилип алган мергежилинге, төрээн черинге бердинген кижи чораан.

Ондар Киш-Чалааевич Дарыманың чырыткылыг овур-хевири, ону таныр чораан бүгү кижилерниң сагыш-сеткилинге кезээ мөңгеде артар.

Ш.Д. Ооржак, Ш.В. Кара-оол, Э.Х. Ооржак, В.Д. Март-оол, Ч.Ч-Д. Ондар, М.Б.-Х. Кенин-Лопсан, С.М. Биче-оол, Д.С. Куулар, М. А. Хадаханэ, Д.А. Монгуш, Я.Ш. Хертек, М.Х. Маңнай-оол, А.А. Даржай, Ч.Ч. Куулар, З.Б. Самдан, З.К. Кыргыс, Б.И. Татаринцев, М.П. Татаринцева, В.Ю Сүзүкей.

Халдавырлыг

СИФИЛИС (ПАШ ААРЫЫ)

ПАШ ААРЫЫ (СИФИЛИС) ДЕП ЧҮЛ? XV векте бүгү Европаны хамчыктыг аарыг шыва алган. Испаниядан тарап нептерээн бо аарыгдан барселон эмчилер Скилатиус и Диац де Исла Христофор Колумбонуң матростарын эмнеп турганнар. Билдинмес аарыгны тодарадырынга чаа-дайыннар кол рольду ойнаанны чугаажок. Хөй санныг шериглер-биле херээжен улустар аай-дедир чоруп, бичии үүрмек садыглаашкын кылбышаан, боттарының мага-бодун садар ужурга таварышканнар. Ынчангаш бүгү делегейниң чурттарындан шеригге турган оолдар боттарының аал-оранынга чанып келгеш, кадайларынга, таныштарынга бо аарыгны чыпшырганнар. Ындыг байдал-биле бо аарыг Италияга, Францияга, Польшага, Россияга тараан.

1499 чылда Россияга барын үүктен келген бо аарыг бүгү чонну дүвүреткен. XV вектиң мурнунда тывылган половая чума деп бо аарыгны оон сөөлзүредир шээр аарыглар деп эде адаан. Шылгараңгай философ эмчи, шүлүкчү XVI векте Джироламо Фракасторо 1930 чылда сиилең, чиик сагылга-чурумнуг кадарчының дугайында поэманы бижээн. Хаван кадарчызы оолду – ол поэмада Сифилюс – деп адаан. Автор грек сөстү тудуштур "сис" – хаван, "сифлос" — үрелчек, "филиа" – ынакшыл. Ынчангаш үрелчек аажы-чаңныг хаван кадарчызы оолдуң адыбиле халдавырлыг шээр аарыгны адаан. Ынакшылдың дүлгээзининге алыскаш, сиилең, уш-баш чок эр-херээжен харылзаа кылыр чоруу-биле бурган башкының айыткалын сагыааныңдан адаккы органнарының аарыын тывылдырганы ол деп, төөгү ынчаар бижээн.

Тывага шээр аарыглар хенертен нептереп өөскээн чылдары 1977 чылдан 1978 чылга чедир, дараазында 1995 чылда болган. Амгы үеде эрткен чылдарга бодааргa, көргүзүг элээн эвээжээн. Ындыг-даа бол, оожургаан херээ бар бе? Хар-назы аайы-биле 0-76 харга чедир кижилер аарып турар.

Паш – халдавырлыг аарыг. Аарыг халдаанда, кижиниң кежинге болгаш шараланчак картынга ук аарыгның демдээ көстүп келгеш, элээн үе эрткенде чиде бээр. Бир эвес аарыг кижи эмнетпес болза, аарыг каданнааш, нерв системазын болгаш иштики органнарны үрегдээр. Бичии чаш уруг уруг савазынга тургаш-ла аарып болур.

Паш аарыының өөскүдүкчүзү — трепонема деп микроб. Ол хүннүң хереллеринге дораан өлүр. Ылаңгыя бедик температурага, хайындырган сугга ол дораан узуттынар. Кудуку органның кежинге болгаш шараланчак черинге аарыгның демдектери илереп келген аарыг кижи өскелерже аарыгны халдадып болур. Ынчангаш аарыг кижи эр-кыс харылзаадан ук аарыгны халдадырындан аңгыда, амыдыралдан, кандыг-бир эт-септен, ооң ажыглаан чоттунар аржылындан азы ошкаашкындан, аяксавадан, эрин будуурдан, диш чуур щеткадан, тыртан таакпыдан, чиген аъш-чеминиң артынчызындан дээш, оон-даа өске арга-биле халдадып болур.

Паш аарыының өөскүдүкчүзү кижиниң хан болгаш лимфа оруктарын дамчыштыр иштики органнарже кирер, ук аарыг аңаа үрежип көвүдээш, бүгү мага-ботка тараар. Паш аарын тывылганындан эгелээш, хоочураан чадаларынга чедир дараазында үелерге аңылаар: аарыгның инкубация азы билдиртпес, бирги, ийиги болгаш үшкү чадалары.

Аарыгның билдиртпес үези дээрге, халдаашкындан эгелээш, аарыгның баштайгы демдектеринге чедер: ол каш неделя уламчылаар. **Аарыгның бирги үези,** демдектери: халдавырлыг микробтарның деген черинге 3—4 неделя азы 24—30 хонганда аастың шараланчак картынга, эриннерге, эр, херээжен кижиниң адаккы органнарынга төгерик, кыры дески, аартпас, кижвес, кадыг оюлган тыптып кээр. Оюлганның кыры кыланайнып турар, өңү көгүлдүр караңгы кызыл болгулаар. Оон 7—10 хонук эрткенде, чоогунда чыдар бестер ыжып улгадып эгелээр. Кадыг оюлганның тыптып келгени-биле бестерниң ыжып улгатканы – эң-не кол демдектери ол.

Аарыгны шын тодарадырда, лабораторлуг анализти албан кылыр. **Аарыгның ийиги үезинде** кешке болгаш шараланчак картка шивишкилер тыптып келир. Өңү караңгы кызыл болгулаар. Билбес кижилер ону эът-кештиң хуулганы — аллергия деп бодаар. Бо ийи дугаар чадада аарыг эң-не халдавырлыг. Эмнээшкин чокка каш неделя болганда, ол шивишкилер чиде бээр, оон 2 неделя азы чартык ай ажып чоруй база катап көстүп келир, үүгле хемчээли улгады берген боор, холдуң адыштарынга, таваңгайга, адаккы органга катап көстүп келир. Аарыгның бо чадазында, аарыг кижилерниң байдалы дыка багай, сөөктери буступ, бажының, кирбиктиң, карактың дүктери дүжүп, бажының дүктери тазарып эгелээр. Оон аңгыда, дыңнаар, көөр органнары баксырай бээри таварылга эвес. Аарыг улус бо өйде ханның анализин дужаар болза, аарыг көскүзү-биле бадыткаттынар.

Хоочураан паш аарыглыг улустар каш айлардан 2 чылга чедир боттарын каждык кылдыр бодап чоруур, а шыны кээрге, езулуг аарыгның тарадыкчылары бооп чоруурлар. Шак мынчалдыр аарыын эдилеп, боттарын эки ожаавайн чоруурлар бистиң аравыста кайы хөй.

ШЭЭР ААРЫГЛАРНЫ КАНЧААР БОЛДУРБАЗЫЛ?
Шээр аарыглар профилактиказынга аарыгны халдаткан кижини тодарадыры онза чугула. Аарыг кижи эмчи дузазын чогуур үезинде алыры бирги чергенин айтырыы-дыр. Венеролог эмчиниң баш бурунгаар чоруткан хемчеглери эки түннелге чедирер. Ынчангаш шээр аарыгдан качыгдап чоруурлар болгаш оларга хамаарылгалыг улус эмчиге шинчидип, эмнедири боттарынын-на кадыкшылынга эки.

Аарыгның инкубация азы — аарыгны ханга чедирбишаан, мээниң азы иштики органнарның оюлганнары улуг айыылга чедирер. Амыдыралдан мындыг чижекти көрээлиңер.

Каа-Хем кожуундан 30 хар четкен (О. деп) херээжен кижиниң мөзүшнары турум чок, сиилең, сагыш-сеткили тоомча чок, хоозун, кыйбынсыйбың, арагалаар, ажыл чок кижи болган. Бодунуң холбашкан партнерларын таптыг чугаалавас, чүнүдаа сагынмайн тур мен – дээр, эмнедириндан өйталап, дезип, шаг-ла болган. Ооң аажы-чаңы будалчак, кымны-даа тоовас, келир салгалын бодавас-даа. Ол бичии чаш төлүнүң адазы кымыл, кым-биле, каяа холбашканын сагынмас, ынчангаш ол чаш төлүнден ойталаан. Амдыгаа чедир ол аарыг кижини сураглап, дилеп-тып чадап, ооң аарыының когун үзе эмнээринге белен бис. Бо чижек чүнү көргүзүп турар дизе: аарыг хоочураан, бирде демдектери көстүп кээр, бирде чиде бээр чажыт чадазыдыр. Бо 30 харлыг аныяк кижиниң бодунуң кадыынга тоомча чогун, ажы-төлүнге каржызын, өске улустарга аарыг халдадып чоруп турарының коргунчуун. Бо болуушкун 97, 98, 99 чылдарда бооп турган.

Бистиң эмнелгевиске 2 чыл бурунгаар 26-27 хар үезинде аныяк өг-бүлени хараадал-биле эскерип көрдүм. Кайызы-даа дыка чараш, ам ийистери чаала төрүттүнген. Ол бичии чаштарның салаа бажындан алыр анализин ап турарын, кээргенчиин, аваазы база кады ыглап турду, өөнүң ээзи оол база чанында турду. Өөнүң ээзи оол паш аарыындан аарааш, чажыт кабинетке эмнедип алган, сааттыг кадайынга чугаалаваан болган. Кажан кадайы чаптанчыг ийистерни божуптарга, ханының анализи багай болган. Ынчангаш авашкыларның эмнелгеге чыдып алганы ол. База бир өөредиг, берге байдал. Чүге ол өөнүң ээзи кадайынга шынын сөглевээнил, ол кем чок бичии ажы-төлдеринге аарыын халдатканыл. Ынчангаш черле боданыр апаар, сагыш-сеткили дүвүреп, муңгараан, ыглап турган кадайын кээргеп көрзе. Оон эрткеш ол бичии чаштарның кадыкшылының байдалы сөөлүнде кандыг болурун угаап миннир херек. Та 5 харлыында аарыгның демдектери көстүп кээр, та 12 харлыында. Чедир эмнетпес болза аарыгның уржуктары кончуг багай салдарга чедирер дээрзин угаап, боданып, түүнелин үндүрер турган...

Амгы үеде паш аарыын когун үзе эмнээр арга методтар дыка хөй. Үүгле аарыг кижи эмнедип тура, эмчиниң сүмезин, айтышкынын хажытпайн сагып күүседири чугула. Ынчан долу эмнелгени чедирип, кадыкшылын дедир эгидер арга бар. Кымбир кижиниң алдыы органнарынга балыг, шивишки тыптып келир болза, кеш-шээр аарыгларга удур диспансерге чедип кээп, специалистерге шинчидерин сүмелээрдир мен. Эмчиге барбайн чыда, боду бодун эмненир чоруктан шуут ойталааны дээре. Кымбир кижиниң сүмезин дыңнап, чаңгыс сыкыртыышкындан паш аарыын эмнептер деп үүлге черле бүзүревенер. Мындыг чорук аарыгны улам нарыыдадыр. Шээр аарыгны үүгле тускай эртемниг венеролог эмчилер шын тодарадып шыдаар.

Паш аарыының халдажырының бир оруу – ошкажыры.

Шээр аарыглыг кижиниң аас иштиниң шараланчак картынга шивишкилер тыптып келгенде, ошкашкан үезинде аарыг өске кижиже халдаар. Аарыг кижиниң эт-севиндеп, аяк-савазындан база халдаар. Кажан бичии уругларны ажаап турган нянькалары аарыг болза, бичии уругже аарыг халдай бээр. Ынчангаш ыяапла ханның анализин дарый дужаары чугула. Паш аарыы кижиниң иштики органнарынга ханылаанда, кончуг айыылдыг. Ылаңгыя ханның улуг дамырын, баарны болгаш нерв системазын үрегдээри хоралыг. Ынчангаш бо аарыгның берге чадазындан чайлаарының бир аргазы – дүрген-не эмчиге шинчидип, дарый дузаны ап эмнедири.

Республикада шээр аарыглар ам-даа үзе эмнеттинмээн, ынчалза-даа шудургу чүткүлдүг ажылывыс багай эвес түннелди көргүскен. 1998–1999 чылдың сан-чурагайларын ап көрээли: ниитизи-биле 1998 чылда 4839 кижи паш аарыы-биле аараан, а 1999 чылда 2536 кижи болган. Төрүмелинден паш аарыглыг бичии уруглар – 41 (1998 чылда), 1999 чылда – 11 болза, өг-бүлезинден 35 уруглар таварыштыр аараан, 1999 чылда 20.

ШЭЭР ААРЫГЛАРНЫ КАНЧААР БОЛДУРБАЗЫЛ? Шээр аарыглар профилактиказынга аарыгны халдаткан кижини тодарадыры онза чугула. Аарыг кижи эмчи дузазын чогуур үезинде алыры — бирги чергениң айтырыы-дыр. Венеролог эмчиниң баш бурунгаар чоруткан хемчеглери эки түннелге чедирер. Ынчангаш шээр аарыгдан качыгдап чоруурлар болгаш оларга хамаарылгалыг улус эмчиге шинчидип, эмнедири боттарынын-на кадыкшылынга эки.

Кеш-шээр аарыглар диспансери шээр аарыглар-биле демиселдиң төвү болуп турар. Бистиң бо эмнелге-профилактиктиг онзагай хевирниң албан чери. Ындыг албан чери кожууннарда болгаш хоорай төптеринде бар. Ол черлерниң кол сорулгазы — шээр аарыглыг улусту тодарадыры, учетка алыры болгаш эмнээри. Спидтен, паштан, сагаадан камгаланыр дизе, таныыр, таныызы, кайы хамаан чок улус-биле эр-кыс харылзаа тударын шеглээри дээре. Бо бүгү аарыгларның оруу, чылдагааны чаңгыс – ол дээрге эр-херээжен чорук-тур. Эр-херээжен харылзаа үезинде гигиена нормаларын сагыры кол негеттинер. Презервативти ажыглаарын черле утпаалыңар. Кандыг-даа кижи бодун туттунуп билири, бо айыылдыг аарыгдан оваарнып, кичээнип чорза, арага-дары, самыын садар чоруктан ойталааны дээре.

Нина ОНДАР.

Шээр аарыгларга удур диспансериниң профилактика эргелекчизи.

Владимир Хертекович СҮГЕ-МААДЫР

Бөгүн бистер Россия Федерациязының Соңгу чүк талазы-биле күркомитединиң Тыва Республикада төлээзи Владимир Хертекович Сүге-Маадыр-биле байырлажып турар бис.

Владимир Хертекович 1944 чылда Бай-Тайга кожуунунуң Көп-Сөөк сумузунга төрүттүнген. 1965 чылда Тываның көдээ ажыл-агый техникумун, 1978 чылда Новосибирскиниң дээди шериг училищезин, 1985 чылда Иркутск хоорайга партияның дээди школазын дооскан.

Владимир Хертекович бодунуң күш-ажылчы базымын 1965 чылда Бай-Тайга, Улуг-Хем кожууннарның "Тээли" болгаш "Улуг-Хая" совхозтарынга агроном ажылынган эгелээн. 1968 чылда Улуг-Хем комсомол райкомунуң организастыг килдис эргелекчизинге, 1970 чылда Мөңгүн-Тайга комсомол райкомунуң бирги секретарынга соңгутган.

1973—1979 чылдарда Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга районнарның күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызынга ажылдаан. 1979 чылдан эгелеп Владимир Хертекович "Тыва асбест" комбинаттың партия эге организациязын удуртуп турган. 1989 чылда Бай-Тайга районнуң улус совединиң депутаттарының күүсекчи комитединиң даргазынга соңгуткан. Сөөлзүреди ол "Тыва асбест" комбинаттың чурттал-га-коммунал ажыл-агыйының начальникинге ажылдап турган. 1990 чылда Ак-Довурактың улус депутаттарының хоорай совединиң күүсекчи комитединиң даргазынга томуйлаткан.

Тыва Республиканың чону бүзүрелин көргүзүп, Владимир Хертековични Дээди Советтиң депутаттарының чедиги чыыжынга соңгаан. Ол 1990 чылдарның эң берге үелеринде Күрүнениң тудуг талазы-биле комитединиң даргазы болбушаан, Тыва Республиканың Конституциязының ажылынга идепкейлии-биле киришкен.

1993 чылда Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыы-биле Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээзи.

1996 чылдан тура амыдыралының сөөлгү хүнүнге чедир ол Россия Федерациязының Соңгу чүк талазы-биле күркомитединиң Тыва Республикада удуртукчузу болуп ажылдап турган. Республиканың чону Владимир Хертековични хостуг хүреш талазы-биле Республика Федерациязының удуртукчузу, спортка ынак хөй-ниитичи ажылдакчы, "Единство" чаа партияның Тывада организациязының идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи деп билир.

Владимир Хертекович Сүге-Маадырның чырыткылыг овур-хевири бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеде артар.

Бөлүк эштери.

Владимир Хертекович Сүге-Маадыр-биле байырлажып, ону сөөлгү орукче июнь 14-те, Кызыл хоорайның Сельская кудумчузунуң 6 дугаар бажыңындан 15 шакта үдеп үндүрер.

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикада Бүрүн эргелиг төлээзиниң аппарады Россия Федерациязының Соңгу чүк талазы-биле күркомитединиң Тыва Республикада төлээзи

Владимир Хертекович СҮГЕ-МААДЫРНЫҢ

айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—3-39-15 Медээлер албаны—3-34-98; Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 4699. Чагыг 63.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.